

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Eesti keele osakond

Hanna Pook

Pronoomeni *kes* kasutusest eesti murretes

Magistritöö

Juhendaja PhD Liina Lindström

Tartu 2018

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. MURDESÜNTAKS.....	6
1.1. Korpuspõhine murdeuuring.....	7
1.2. Murdesüntaks Eestis.....	9
2. ELUSUS.....	11
3. LAUSETÜÜBID.....	14
3.1. Relatiivlause	14
3.2. Küsilause	18
3.3. Retooriline küsilause	19
3.4. Kaudküsilause	20
3.5. Muud konstruktsioonid.....	21
3.5.1. Kordusviitamine loendamisel	21
3.5.2. Pealauseta relatiivlause	22
4. PRONOOMENITE <i>KES</i> JA <i>MIS</i> VALIK	24
5. RELATIIV-INTERROGATIIVPRONOOMENID TEISTES KEELTES	28
5.1. Sugulaskeeled.....	28
5.2. Kontaktkeeled.....	31
6. MATERJAL.....	33
6.1. Eesti murrete korpus.....	33
6.2. Andmestiku kirjeldus	34

7. MEETODID	39
7.1. Hii-ruut-test	39
7.2. Craméri seosekordaja V	40
7.3. Mitmene korrespondentsanalüüs	41
8. ANALÜÜS.....	44
8.1. Uuritud tunnuste mõju.....	45
8.1.1. Murded ja murrakud	45
8.1.2. Lausetüüp.....	55
8.1.3. Kääne	59
8.1.4. Koondanalüüs	63
8.1.5. Pronoomenite <i>kes</i> ja <i>mis</i> koosinemine.....	66
8.1.6. Kokkuvõte.....	67
8.2. Võrdlus sugulas- ja kontaktkeeltega.....	69
9. KOKKUVÕTE.....	74
9.1. Töö tulemused	75
9.2. Edasised uurimissuunad	77
LÜHENDID	79
KIRJANDUS	81
THE USE OF THE PRONOUN <i>KES</i> ‘WHO’ IN ESTONIAN DIALECTS.	90
LISAD	93
Lisa 1. Töös kasutatud korpuse XML-tekstifailide sagedused murrakuti	93
Lisa 2. Referendi elususe sagedused ja elutuse osakaalud murrakuti	94

SISSEJUHATUS

Selle magistritöö eesmärk on uurida pronoomeni *kes* kasutust eesti murretes. Teatavasti kasutatakse pronoomenit *kes* üldiselt elusatele referentidele viitamiseks ja pronoomenit *mis* elututele referentidele viitamiseks. Siiski leidub eesti murretes sellist pronoomeni *kes* kasutust, mille puhul viidatav referent on elutu.

Magistritöös ongi soovitud välja selgitada, millistes murretes ja murrakutes selline kirjakeelest erinev pronoomeni kasutus esineb ning millistest muudest tingimustest on selle pronoomeni valik tingitud. Uurimusküsimused on sõnastatud järgmiselt:

1. Millistes murretes esineb sage pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamine?
2. Kas ja kuidas mõjutavad lausetüüp ning pronoomeni kääne pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamist?
3. Kuidas kasutatakse pronoomeneid *mis* ja *kes* sugulas- ning kontaktkeeltes ja kas need keeled on kuidagi uuritavat nähtust eesti murretes mõjutanud?

Esimesele uurimisküsimusele on püstitatud hüpotees, et pronoomenit *kes* kasutatakse elututele referentidele viitamiseks põhjaeesti murderühmas ja et lõunaeesti murderühmas selline pronoomeni kasutus puudub. See hüpotees põhineb töö autori ja Helen Kaljumäe varasemal põgusal murdetekstide analüüsil aine „Korpuslingvistika“ raames. Teise uurimisküsimuse hüpotees on, et nähtus esineb sagedamini komitatiivis pronoomeniga, mis väljendab vahendit. Samuti on tõenäoline, et nähtust leidub rohkem relatiivlausetes, milles võib küsimarkeri tähendus olla grammatisatsiooni käigus kõige rohkem hägustunud (vt täpsemalt peatükk 4). Kolmandale küsimusele hüpoteese püstitatud ei ole.

Töö koosneb üheksast peatükist. Viis esimest peatükki käsitlevad töö teoreetilist tausta: esimeses peatükis tutvustatakse murdesüntaksit ning korpuspõhist murdeuurimist, teises elususe väljendumist üldiselt ja eesti keeles, kolmandas materjalis esinevaid lausetüpe, neljandas esitatakse pronoomenite *kes* ja *mis* vaheldumise reegleid ning tähelepanekuid ja viiendas antakse ülevaade relatiiv-interrogatiivpronoomenite kasutusest sugulas- ja kontaktkeeltes. Kuues peatükk kirjeldab töös kasutatud eesti murrete korpusest kogutud materjali ning seitsmes peatükk annab ülevaate kõikidest statistilistest meetoditest, millega on töö andmeid analüüsitud. Kaheksas peatükk koosneb kahest osast: esiti võrreldakse pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist muude töös uuritud tunnustega, teises osas võrreldakse eesti murrete kohta saadud tulemusi sugulas- ja kontaktkeeltes kirjeldatuga. Töö üheksas peatükk võtab kõik leitud tulemused kokku ning pakub välja mõningad edasised uurimissuunad.

Autor tänab töö juhendajat Liina Lindströmi kõikide väärtuslike ideede, soovitude ja suunamiste eest, mis aitasid kaasa selle magistritöö valmimisele. Samuti tänab autor Maarja-Liisa Pilvikut, kes viis statistiliste meetodite valikul õigele teele, Siim Antsot, kes õpetas töösse lisatud kaarte kujundama, ja Kristel Uiboaeda, kelle kirjutatud skriptiga on moodustatud murdekorpuse tekstidest töö andmestik.

1. MURDESÜNTAKS

Murdeuurimises on murdesüntaksi ehk murrete lauseehituse analüüsimine jäänud kuni suhteliselt viimase ajani tagaplaanile – peamiselt on uuritud murrete foneetilisi, morfoloogilisi ja sõnavaralisi erijooni. Pikemat aega oldi murdeuurimise teatud ringkondades arvamusel, et (morfo)süntaktilised erinevused keeltes ei olegi asukohast sõltuvad. Murdesüntaksit hakati rohkem uurima 1980ndatel, kuid suurem huvi selle vastu kujunes välja 1990ndatel. (Szmrecsanyi 2013: 1; Uiboed, Lindström 2014: 12–14)

On mitmeid põhjuseid, miks murdeuurimine on alles hiljuti uurimisobjektiks saanud. Esiteks on süntaktilisi erinevusi keeles raskem märgata ja lauseehituse variantide üleminekud on enamasti sujuvamad kui muudel keelenähtustel, seega on infot lauseehituse kohta näiteks küsimustike kaudu raskem koguda kui häälduse ja sõnavara kohta. Teiseks on enamik süntaktilisi nähtusi levinud nii murretes kui ka kirjakeeles, seetõttu on nende eripära vahel raske murdetaustaga seostada. Kolmandaks takistuseks on olnud suurte elektrooniliste tekstikogude puudus, sest lausetasandi uurimiseks on vaja tunduvalt suuremaid andmehulki kui näiteks foneetiliste joonte uurimise jaoks, kuid selliste andmekogude koostamine nõuab palju aega ja vaeva. (Kortmann 2010: 837; Szmrecsanyi 2014: 82; Uiboed, Lindström 2014: 12–14)

Piirkondliku varieerumise poolest ei erine murdesüntaks aga kuidagi fonoloogilistest ja leksikaalsetest variantidest: esineb tunnuseid, mida leidub vaid ühes või mõnes murdes või murrakus, ja tunnuseid, mis on universaalsed üle murdepiiride. Samas üldiselt kehtib, et grammatilistel variantidel on laiem leviala kui fonoloogilisel ja leksikaalsel varieerumisel. Samuti on paljudel juhtudel standardkeele grammatika oluliselt erinev suurest osast mittestandardsetest keelevariantidest. (Kortmann 2010: 844, 851)

Tüüpiliselt ei ole süntaktilisel varieerumisel täpseid isoglosse, vaid pigem tekivad üleminekualad nähtuse esinemise ja mitteesinemise vahel. Üleminekualadel on nähtuse esinemissagedus paigutunud kuhugi nähtuse olulise esinemise ja mitteesinemise vahele. Seal esinevad koos nähtuse mitmed variandid ning neid variante kasutatakse üldiselt samades kontekstides nagu ka üleminekualaga piirnevates nähtuse selgetel esinemis- või mitteesinemisaladel. (Kortmann 2010: 849) Seega tähtis omadus murrete varieerumisel on järk-järguline murretevaheline erinevus: kui sõita kindlas suunas külast külla, siis on nende külade vahel näha lingvistilisi erinevusi, mis külasid eristavad. Mõnikord on erinevused suuremad, mõnikord väiksemaid, kuid need on alati kumulatiivsed. See tähendab, et mida suurem on geograafiline kaugus, sest suuremad on keelelised erinevused. (Chambers, Trudgill 1998: 5; Szmrecsanyi 2013: 90)

1.1. Korpuspõhine murdeuurimine

Murdesüntaksi puhul on uurimuse iseloomust olenevalt võimalik kasutada erinevaid andmete kogumise ja analüüsimise meetodeid (Uiboed, Lindström 2014: 14–16):

- 1) murdeintervjuud – uurimismaterjali kogutakse välitööde käigus, lindistades keelejuhte, tavaliselt samas piirkonnas pikemat aega elanud eakamaid inimesi, kes räägivad head kohalikku keelt;
- 2) küsitluskavad – uurija on enne keelejuhtide küsitlemist püstitanud uurimisprobleemi ja koostanud kindlatel põhimõtetel üles ehitatud küsitluskava, nt lastakse keelejuhil erinevaid lauseid võrrelda, lõpetada või tõlkida;
- 3) murdeatlased – murdekaardile kantakse mingi (eelneva intervjuu või küsitluse käigus välja uuritud) sõna, hääliku või konstruktsiooni levik ning selle nähtuse esinemiskuju erinevatel murdealadel;
- 4) korpuspõhine murdeuurimine – nähtuse uurimiseks kasutatakse elektroonilisi tekstikogusid, kuhu tüüpiliselt on kõikidele sõnadele lisatud ka vormi- moodustuslik informatsioon, mis annab võimaluse tekste automaatselt töödelda.

Ka siinne töö liigitub korpuspõhise murdeuurimise ehk dialektoloogia hulka, mis ongi saanud tänapäeval just süntaksi uurimise valdkonnas üheks peamiseks uurimisviisiks. Eesti keel on korpuspõhise murdeuurimise seisukohalt märksa paremas seisus kui mõned maailmas kõneldavad suurkeeled, seda tänu suurte keelekollektsioonide olemasolule ja eesti murrete korpusele. (Uihoaed, Lindström 2014: 16)

Korpuspõhilisel murdeuurimisel on mitmeid eeliseid teiste meetodite ees. Peamine neist on see, et korpustest on võimalik koguda sagedusandmeid. Bernd Kortmann (2010: 841) toob välja, et varieerumist murretes tasubki kirjeldada statistiliselt ja sagedusandmete kaudu, sest murdesüntaksi nähtuste puhul puuduvad tihtipeale selged kategooriad: kirjeldatakse pigem nähtuste tüüpilisust mingil alal kui seda, kas nähtus on olemas või mitte. Eriti oluline on sagedusandmete kasutamine selliste alade uurimiseks, kus kasutatakse mitut erinevat nähtuse varianti korraga. Kuigi täpseid reaalses elus kasutatavaid sagedusandmeid ei saa ka korpusest, kajastavad selle sagedusandmed lingvistilist reaalsust kindlasti paremini kui näiteks diskreetsed murdeatlaste kategooriad. (Kortmann 2010: 841; Szmrecsanyi 2013: 4; Lindström, Uihoaed 2017: 317)

Sagedusandmete põhjal leitud tendentsid on tihti seletatavad keelekontaktide kaudu ja seega kaugel juhuslikust. Ühelt poolt võivad sageduserinevused osutada tugeva keelekontakti olemasolule, kuid teiselt poolt hoopis selle puudumisele. Muidugi on ka võimalik, et teatud aladel on toimunud sellised süntaktilised arengud, mis ei ole üldse keelekontaktidest tingitud. (Lindström, Uihoaed 2017: 314; Lindström jt 2018: 100)

Teine eelis korpuste kasutamisel on materjali täpsus. Nagu eelnevalt mainitud, on murdeatlastes nähtuste sisu tavaliselt kategooriline ja kogutud materjalist on kajastatud vaid teatud üldistatud osa. Lisaks põhinevad murdeatlased peamiselt küsitluskavadel ja on seega keeleuurija jaoks reaalsusest kahe astme võrra kaugemal, sest andmeid on justkui analüüsitud kõigepealt intervjuuerija ja siis atlase koostaja poolt. Tekstikorpused aga annavad edasi otsese, kasutuspõhise keelekuju. (Szmrecsanyi 2013: 3–4)

Lisaks on murdesüntaksis võrreldes fonoloogilise ja sõnavaralise varieerumisega uurimise all märksa laiem keeleala ja uuritu ei paista keeles nii selgelt välja. Seega on

tulemuste saamiseks vaja ka oluliselt rohkem materjali. Sellist materjalikogust pakuvad vaid korpused. (Kortmann 2010: 843)

Üheks suuremaks probleemiks korpuspõhistes uuringutes on see, et harva esinevad nähtused ei pruugi üldse esindatud olla (ja süntaktilised nähtused ongi üldiselt harvemini esinevad kui näiteks foneetilised nähtused) või ei ole isegi sagedasti esinevate nähtuste puhul alati korpuses täpselt sellist nähtuse esinemise konteksti, millest keeleuurija huvitatud on. Seega on selliste nähtuste uurimiseks vaja hulga rohkem andmeid. Samas on vaieldud, et kui nähtus on nii harv, et seda ei leidu isegi suurtes tekstikorpustes, siis võib-olla ei vaja see nähtus üldse detailsemat analüüsi. (Kortmann 2010: 843; Szmrecsanyi 2013: 4)

Samuti on korpuspõhise murdeuurimise juures oluline mainida, et regionaalsed erinevused selguvad ainult selle põhjal, kui palju on mingit morfosüntaktilist nähtust teatud murretes ja murdealadel kasutatud. (Kortmann 2010: 843)

1.2. Murdesüntaks Eestis

Kuna murdekeelt on Eestis eelkõige kasutatud suulise keelevormina, siis on loogiline, et murde- ja suulise keele süntaksis on palju ühist. Ka Tiit Hennoste on õpikus „Eesti murded ja kohanimed“ jaganud murdesüntaksi käsitluse kaheks: ühelt poolt on ta kirjeldanud neid nähtusi, mida võib pidada kõikides suulistes allkeeltes universaalseteks, teiselt poolt neid, mille poolest murded üksteisest või kirjakeelest erinevad, kuid mida ei saa kuidagi suulise kõne eripäraga seostada. (K. Pajusalu jt 2009: 109–111)

Piiri suulise ja murdesüntaksi vahele on sageli keeruline tõmmata. Murdekeeles leidub lausestruktuure, mida eesti kirjakeele põhjal saaks analüüsida suulisusest tingitud „veaks“. Selline on ka siinses töös uuritud nähtus, mille puhul kasutatakse kirjakeeles elusana tajutavat pronoomenit *kes* hoopis elututele referentidele viitamiseks. Tegelikult võib selle ja teiste „vigadena“ analüüsitud nähtuste kasutamine olla teatud

murretes väga süstemaatiline või isegi teatud murretele iseloomulikuks jooneks. (Lindström jt 2018: 92)

Murrete süntaktilisi jooni ei ole Eestis kuigi palju uuritud. Peamiselt on tegemist üksikprobleemide detailsete uurimustega või lühikeste ülevaadetega üksikute murrete kohta. Lisaks leidub varasemast ajast mitmeid töid, kus on lauseehitust uuritud teisiti kui tänapäeval korpuspõhiselt: need tööd on pigem kirjeldavad ja käsitlevad üksikud nähtusi üksikutel murdealadel. Selliste tööde järgi on aga tervikpilti eesti murrete kohta raske kokku panna. (K. Pajusalu jt 2009: 109; Uiboed, Lindström 2014: 19)

Kitsamate murdealade kohta on uuritud näiteks eitust Võru murdes (Lindström 1997), saarte murdes (Koit 1963) ja Kihnu murrakus (Sang 1974; Sang 1975); objekti käitumist Nõo murrakus (Keem 1961) ja Risti murrakus (Juhkam 1983); Karksi murrakut ja selle süntaktilisi nähtuseid (Tanning 2004; K. Pajusalu 1989; K. Pajusalu 1996) ning süntaktilisi nähtuseid Võru murde suhtlusvõrgustikes (Mets 2010).

Laialdasemalt on murretes uuritud aluse ja öeldise ühildumist (Neetar 1963; Neetar 1964; Neetar 1965), täiendi ja põhisõna ühildumist (Nurkse 1937) ning kaudse kõneviisi (Kask 1984) ja isikukategooria kasutust (Lindström jt 2009). Samuti on mõningates murdeülevaadetes ära toodud lühikesed süntaksikirjeldused, nt Must 1987; Juhkam, Sepp 2000; Lonn, Niit 2002; K. Pajusalu jt 2009.

Viimasel ajal on hakatud ka eesti murdesüntaksis tegema korpuspõhiseid uuringuid, nt on korpuste abil murretes analüüsitud verbiühendeid (Uiboed 2013), mineviku liitaegu (Lindström jt 2015), *peal*-lokatiivikonstruktsioone (Klavan jt 2015), ambipositsioonide kasutust (Ruutma jt 2016), *mine*-teonime konstruktsioone (Pilvik 2016; Pilvik 2017), *tarvis/vaja*-konstruktsioone (Lindström, Uiboed 2017) ja nimetamiskonstruktsioone (Lindström jt 2018).

2. ELUSUS

Bioloogias on elusus väga selgelt defineeritud ja alati on võimalik öelda, kas entiteet on elus või mitte. Keeles on aga elususe piirid märksa hägusamad. Mutsumi Yanamoto (1999: 1) kirjeldab elusust keeles pigem kui kujutletavat kognitiivset skaalat kujul

inimene > loom > mitteolend.

Selliseid skaalasid nimetatakse keeleteaduses elusushierarhiateks ja need võivad eri keeltes varieeruda. Siiski peetakse universaalseks elusushierahiaks skaalat kujul

1. ja 2. isik > 3. isik > pärisnimi/sugulusnimi > inim-NP > elus NP > elutu NP,

kus kategooriad, mis on paigutatud hierarhias kõrgemale (st skaalal vasakule), eristatakse grammatiliselt nendest, mis on hierarhias madalamal (st skaalal paremal), ja on üldiselt lausestruktuuris tähtsamal positsioonil. Hierarhia näitab referendi tõenäosust käituda sündmuses agendina. (Kittilä jt 2011: 6; Whaley 1997: 172–173)

Elususest rääkides tuleb kindlasti mainida ka teisi aspekte, mis elusust mõjutavad. Esiteks on elusushierarhia struktureeritud kõneleja või kirjutaja ühiskonnakesksest positsioonist. See tähendab, et rääkijad ja kirjutajad panevad kõige enam rõhku endale ning nendele, kes kuulavad või loevad. Seega kuigi referendid, kellele viidatakse elusa nimisõna(fraasi)ga, on täpselt sama elusad kui referendid, kellele on viidatud 1. või 2. isikut kasutades, on viimased siiski diskursuses prioriteedilt kõrgemad. (Whaley 1997: 172–173).

Teiseks on hierarhias kõrgemal positsioonil need referendid, kellega suhtlejad on tuttavad või kelle suhtes tekib neil empaatia. Ka selle aspekti puhul peetakse kõige elusamaks 1. ja 2. isikut, kuid ka 3. isik ja pärisnimed tekitavad suhtlejates suuremat empaatiat kui muud nimisõnafraasid, mis inimestele viitavad. (Whaley 1997: 173)

Kolmandaks oluliseks parameetriks on definiitsus. Pronoomenid ja pärisnimed on alati definiitsed ning kuna inimesele ja elusale referendile viitavad nimisõnafraasid on suurema tõenäosusega diskursuse keskpunktis, siis on need ka tõenäolisemalt definiitsed. (Whaley 1997: 173).

Mitmed autorid eelistavad aga elususe terminit täiesti vältida ja rääkida elusushierarhia asemel ainult empaatihierarhiast, kuna tegelikult ei ole ju näiteks 1. ja 3. isiku vahel elususes mingit erinevust. Empaatihierarhia puhul tuntakse nende referentide vastu suuremat empaatiat, kes paigutuvad hierarhias kõrgemale positsioonile. (Kittilä jt 2011: 6) Siin töös on siiski edaspidi räägitud elususest, sest töö analüüsis on referente liigitatud pigem bioloogilise elususe ja mitte nende suhtes tekkiva empaatia järgi.

See, kuidas elusus keelte süntaksis või morfoloogias esineb, on maailma keeltes erinev. Siin on toodud välja mõned võimalused, kuidas elusus semantilise kategooriana eesti keeles väljendub.

Relatiivlausetes valitakse relatiivpronoomeneid *kes* ja *mis* vastavalt sellele, kui elus on referent, millele viidatakse (Erelt 2014: 129). Täpsemalt on nende pronoomenite valikut kirjeldatud peatükis 4.

Tavaliselt viidatakse demonstratiivpronoomeniga *see* elutule ja pronoomeniga *tema* elusale, kuid vahel kasutatakse pronoomenit *see* ka 3. isiku pronoomeni asemel elusolendile viitavana. Sellisel juhul võib sellel demonstratiivpronoomenil olla halvustav varjund või on viidatud kaugemale, vähetuntud isikule. Samuti on võimalik vastupidine variant: ainsuse 3. isiku pronoomeni lühivariant *ta* võib viidata ka elutule, kui see on piisavalt aktiveeritud ja tuttav. Pikk variant *tema* viitab siiski normaaljuhul vaid isikule. Samas kui eelnevas tekstis on nimetatud kaht objekti, millest üks on elus ja teine elutu, siis viidatakse ikkagi elusale asesõnaga *tema* ja elutule asesõnaga *see*. (EKG 1993: 209; EKK 2007: 184, 186; R. Pajusalu 2017: 576)

Demonstratiivpronoomenite valimine elususe põhjal esineb ka mõningates murretes, näiteks Võru murdes kasutatakse pronoomeneid *timä/ta* elusale referendile viitamiseks, samal ajal kui pronoomen *tuu* viitab pigem elutule, tavaliselt abstraktsele referendile. Siiski ei ole ka nende eristamine alati täiesti selgepiiriline. (R. Pajusalu 2015: 173)

Oluline faktor elususe kõrval on ka inimsus, sest umbisikulist tegumoodi saab eesti keeles üldjuhul kasutada vaid siis, kui varjatud tegijaks on inimene või inimesed (loomulik on lause *Seal ehitatakse maja*. inimeste kohta, kuid sipelgate kohta käiv lause *Seal ehitatakse pesa*. ei ole enam väga tavaline). Vahel võib tegijaks siiski olla ka muu elusolend, peamiselt siis, kui sellele elusolendile on tüüpiline sama tegevus, mis inimesele (magamine, jooksmine, söömine jne), või siis, kui tegemist on tegevusega, mis pole inimesele üldse või kuigi omane (haukumine, munemine, pesitsemine). See tähendab, et impersonaal puudub sellistel verbidel, mille vastav argument ei saa kuidagi elusolendit tähistada (nt *kestma*, *sujuma*). (Erelt 2017a: 213–214; R. Pajusalu 2009: 62–63)

Nii omaja- kui kogejalauses on tänapäeva eesti keeles adessiivis argumendiga võimalik viidata üldjuhul inimestele, erandjuhtudel ka loomadele, kellel kujutatakse olevat mingid inimeste omadused. (Lindström 2015: 156)

Samuti on keeles teatud verbid, mida saab kasutada vaid elutus või elusas kontekstis. Näiteks ei kasutata 1. ja 2. pöördes verbe, mis väljendavad ainult elutu objektiga toimuvaid protsesse, nt *esietendumä, laekuma, avarduma, pimenema* jne (Erelt 2017a: 196). Vaegpöördelised modaalverbid *tulema, tarvitsema, maksmä, pruukima* ja ühendid *tarvis olema, tarvis minema, vaja olema* ning *vaja minema* tingivad iseseisvalt kogejalause malli, kus infiniidi tegevussubjekt peab tähistama elusat referenti ja vormistub adessiivse adverbialina (EKG 1993: 19).

Elususe väljendusviisid on ka ajas muutunud. Näiteks kasutati 19. sajandi alguses elatiivi passiivikonstruktsioonides sageli nii tahtliku agendi kui ka elutu agendi väljendamiseks, seega sobis elatiiv kasutamiseks kogu elusushierarhia piires (näited 1–2). Samas 20. sajandi lõpuks oli elatiivi funktsioon niivõrd muutunud, et nüüd kasutatakse seda peamiselt ainult elututele (nii konkreetsetele kui ka abstraktsetele) agentidele viitamiseks. (Lindström 2015: 150–152, 155)

- (1) Kui naad agga sui ussidest wägga ärra+rikkutud on, neid ei sünni raioda.
- (2) Et nemmad kül se+pärrast teistest sawad teotud ja naertud, ei pane nemmad seda naero siiski ennestele raskeks.

3. LAUSETÜÜBID

Siin peatükis on kirjeldatud kõiki neid eesti keele lausetüüpe, mis esinevad uurimuse andmestikus ja võivad sisaldada pronoomeni *kes*: relatiivlause, küsilause, retooriline küsilause ja kaudküsilause. Lisaks on kirjeldatud ka muid konstruktsioone, mis eesti keele käsitlustes puuduvad, kuid mida uurimuse materjalis rohkelt leidis.

3.1. Relatiivlause

Relatiivlauseid on kõrvallauseid, mis algavad relatiivpronoomeni või -adverbist sidendiga ja mis laiendavad (korrelaadi vahendusel või ilma selleta) nimisõnafraasi või kvantorfraasi (näited 3–4), koha- või ajaadverbi (näited 5–6) või erijuhul pealauset tervikuna (näide 7) (Erelt 2014: 122).

- (3) Olen loomult *selline inimene, kes* tahab kogu aeg midagi uut ehitada.
- (4) Majas asub *5 äripinda ja 28 korterit, mis* kõik on ehitatud ja planeeritud kvaliteetselt.
- (5) *Kõikjalt, kus* kaste maas oli, tõusis paks udu.
- (6) *Nüüd, mil* sõiduraha on otsas, võib kindlalt väita, et keegi on sõitnud kellegi kulul.
- (7) Poiss käitus üldse veidralt, *mis* emale põrmugi ei meeldinud.

Relatiivlauseid, mis laiendavad nimisõna, nimetatakse täiendlauseteks, ja lauseid, mis laiendavad adverbi, nimetatakse määruslikeks relatiivlauseteks (Erelt 2014: 122).

Relatiivlauseite sidend ehk relativeerija tähistab sama olendit, asja või nähtust, mida tähistab see nimisõna(fraas), mille juurde relatiivlause kuulub. Relativeerijal on lauses

kaks ülesannet: siduda relatiivlause pealausega ja täita relatiivlauses ka mingi lauseliikme funktsiooni. (EKK 2007: 560; Pikver 1988: 393)

Relatiivlause sidendiks võivad olla relatiivsed asenimisõnad ehk prosubstantiivid *kes*, *mis*, *kumb* mingis käändes või koos kaassõnaga, sh ka kaassõnast ja pronoomenist *mis* liitsõnaks kujunenud ühendid *mispoolest*, *misläbi*, *mistõttu* jms (näited 8–9), aseomadussõnad ehk proadjektiivid *milline*, *missugune*, *mäherdune* (näide 10) ja asemäärsõnad ehk proadverbid *kuhu*, *kust*, *mil*, *millal* (näited 11–12) (Erelt 2014: 123).

- (8) *Kellel* on raha, *see* tellib muusika.
- (9) Pistame pead vette ja *kumb* enne pea veest tõstab, *see* maksab.
- (10) .. ta tundis selle naise vastu *niisugust* armastust, *niisugust* hingelist ja ihulist lähedust, *millist* ta varem, nagu talle tundus, poleks osanud aimatagi ..
- (11) Riigilipu muuseum ehitatakse *Otepää kirikumõisa* hoonesse, *kuhu* pannakse üles püsieksponaadid.
- (12) Varsti saabub *päev*, *millal* tuleb esitada ettepanek.

Peamiselt on relatiivlause sidendiks relatiivpronoomenid *kes* ja *mis*, kusjuures *kes* viitab harilikult elusale ja *mis* elutule (täpsemalt on nende relatiivpronoomenite valikut kirjeldatud peatükis 4) (EKK 2007: 560).

Lisaks nendele relatiivlauseatele, mis sisaldavad finiiitverbi, võib relatiivlause esineda ka kesksõnatarindi kujul (näide 13) (Erelt 2004: 404). Töö iseloomu tõttu ei ole aga selliseid relatiivlauseid siin täpsemalt kirjeldatud.

- (13) *Meie maja ehitanud mees* on juba surnud.

Relatiivlauseid on keeltes võimalik liigitada erinevate tüpoloogiliste parameetrite järgi. Järgnevalt on mõnest sellisest liigitusest täpsemalt räägitud.

Vastavalt relatiivlause ja selle põhja tähendussuhte järgi saab relatiivlauseid jagada kaheks: restriktiivsed ehk piiritlevad laused ja mitterestriktiivsed ehk lisavad laused. Restriktiivses lauses on referent ise tundmatu ja relatiivlausel on seda piiritlev funktsioon (näide 14). Mitterestriktiivse lause puhul on referenti võimalik

identifitseerida sõltumatult relatiivlausest, mis vaid lisab täiendavat informatsiooni referendi kohta (näide 15). (Erelt 2004: 405; Kroeger 2005: 231)

(14) Siiri on *see naine, keda* Elmar igatseb.

(15) Siiri, *kes* saabus eile, läks Elmariga kohtama.

Tüüpilised kõrvallauseid on restriktiivsed relatiivlauseid, samas kui mitterestriktiivsed relatiivlauseid on pealausega nõrgemalt seotud ja neil on rindosalause omadusi. Mitterestriktiivlause suhtelist iseseisvust väljendab ka fakt, et see on tavaliselt pealausest intonatsiooniliselt (pausiga) eraldatud. Verbilõpuline sõnajärg esineb mitterestriktiivses relatiivlause harvemini kui restriktiivlause, seega selle sõnajärg sarnaneb rohkem iseseisva lause sõnajärgiga kui restriktiivse lause oma. Lisaks on mitterestriktiivset relatiivlauseid võimalik asendada iseseisva lausega (näide 16). (Erelt 2004: 406; Erelt 2014: 125, 128; EKG 1993: 313)

(16) a. Ta aktsiate tõus oli märgitud tuttavate naeratustesse, *mille ehtsuses ta muide kahtles*.

b. Ta aktsiate tõus oli märgitud tuttavate naeratustesse. *Nende/naeratuste ehtsuses ta muide kahtles*.

Mitterestriktiivne relatiivlause paikneb harilikult vahetult oma nimisõnalise põhja järel, restriktiivne relatiivlause võib olla põhjast lahutatud ja paikneda isegi põhjast eespool (Erelt 2014: 134). Näiteks on relatiivlause põhjast eraldatud juhul, kui referent on omastavas käändes täiend: sel juhul pannakse relatiivlause selle täiendi põhja järele. Kui relatiivlause põhjal on tagasõna, siis järgneb relatiivlause samuti alles tagasõnale. (EKK 2007: 562–563)

Põhja asendi järgi saab relatiivlauseid liigitada välispõhjaga relatiivlauseteks, kus relatiivlause põhi asub väljaspool relatiivlause, ja sisepõhjaga relatiivlauseteks, kus põhi paikneb relatiivlause sees. Sisepõhjaga relatiivlauseid esineb vähestes keeltes ja eesti keeles esinevad ainult välispõhjaga relatiivlauseid. (Erelt 2004: 407)

Selle järgi, kus relatiivlause välise põhja suhtes paikneb, jagatakse relatiivlauseid veel prenominaalseteks ja postnominaalseteks. Esimesel juhul paikneb relatiivlause põhja

ees, teisel juhul põhja järel. Põhitüübina esineb prenominaalne relatiivlause ainult verbilõpulistest keeltest. Eesti keeles on laialdaselt kasutusel postnominaalsed relatiivlauseid (näide 17). (Erelt 2004: 407–408; Pikver 1988: 394)

(17) Külalised, *kes olid kutsutud esitlusele*.

Peale selgelt väljendatud põhjaga relatiivlauseid on olemas ka põhjata relatiivlauseid, mille puhul eesti keeles on üldiselt tegemist püsiühenditega (näited 18–20) (Erelt 2004: 408). Samas võib töö andmestiku põhjal väita, et suulises kõnes on põhja ärajätmine tavaline nähtus (vt täpsemalt peatükist 8.1.2).

(18) *Kes hiljaks jääb*, jääb ilma.

(19) Teen, *mida tahan*.

(20) Tal pole, *kus olla*.

Keeled varieeruvad vastavalt sellele, milliseid lauseliikmeid need relativeerida (st mingi relatiivlause liige relatiivpronoomeniks muuta) lubavad. Edward Keenani ja Bernard Comrie (1977: 63) kohaselt järgivad keeled relativeerimisel universaalset lauseliikmehierarhiat, mida nad on nimetanud (relativeerumise) hõlpsushierarhiaks ja mis esineb kujul:

subjekt > otseobjekt > kaudobjekt > obliikva > omajalaliend.

Kui keeles saab relativeerida selle hierarhia mingit moodustajat, siis on selles keeles võimalik relativeerida ka kõiki temast hierarhias eespool (st vasakul) paiknevaid moodustajaid (Erelt 2004: 412).

Eesti keel on üks väheseid keeli, milles on lubatud relativeerida kõiki lauseliikmeid. Seega võib postnominaalses relatiivlauseis olla asesõnaline sidend subjekt (näide 21), objekt (näide 22), predikatiiv (näide 23), seotud adverbiaal (näide 24), vaba adverbiaal (näide 25) või atribuut (näide 26). (Erelt 2014: 124)

(21) Mees, *kes siin käis*, on minu sõber.

(22) Mees, *keda* ma nägin, on minu sõber.

(23) Poisikesed, *kes* me tookord olime, sõda karta ei osanud.

- (24) Mees, *kellega* ma rääkisin, on minu sõber.
(25) Tuba, *kus* ma magasin, oli väike.
(26) Mees, *kelle* abikaasa siin käis, on minu sõber.

3.2. Küsilause

Küsilause on lausetüüp, mis väljendab küsimust. Küsilauseid jagatakse kolmeks põhitüübiks (Metslang 2017: 518):

- 1) üldküsilauseid (*Kas sa kuulasid meie juttu pealt?*),
- 2) eriküsilauseid (*Kes kuulas meie juttu pealt?*),
- 3) alternatiivküsilauseid (*Kas meie juttu kuulasid pealt sina või Jüri?*).

Üldküsilausele on võimalik vastata vaid jaatavalt või eitavalt ja sellised küsilauseid vormistatakse tavaliselt küsipartikliga *kas*. Alternatiivküsilauseid pakuvad välja valiku lünga võimalikest väärtustest, ka nende puhul on tavalisim küsimarker partikkel *kas*. Eriküsilauseid ei anna võimalikke vastusevariante ette, vaid ootavad lünga täitmist vastajalt. (EKG 1993: 168, 170; Metslang 2017: 518) Kuna töös on vaatluse all pronoomeni *kes* kasutus, mis küsilause alguses liigitab lause alati eriküsilauseks, siis on edasi just seda tüüpi küsilauseid täpsemalt kirjeldatud.

Eriküsilausele on tunnuslik infolünka tähistava küsimustatud moodustaja olemasolu, mis märgib ära lünga situatsioonis, mille täitmist vastajalt nõutakse. Selleks saab olla üksik küsisõna või küsifraas ja see asendatakse vastuses moodustajaga, mis semantiliselt, süntaktiliselt või morfoloogiliselt sobib küsisõnaga etteantud raami. Vastus sellisele küsimusele on tavaliselt elliptiline ja küsisõna-välist osa ei korrata. (EKG 1993: 170; Metslang 2017: 524)

Eriküsilauseid saavad alata interrogatiiv-relatiivpronoomenitega *kes*, *mis*, *kumb*, *misasi*, *missugune*, *milline* jne ja proadverbidega *kus*, *kuhu*, *kust*, *kuhupoole*, *kuskohas*, *millal*, *kuidas*, *miks*, *mistõttu* jne. Pronoomen *kes* osutab elusale objektile, pronoomen *mis* on

kõige üldisema kategoriaalse tähendusega ja sellega saab küsimustada mistahes objekti või nähtust märkivat fraasi. (EKG 1993: 170) Küsimustada saab kõiki lauseliikmeid peale öeldise: alust (näide 27), sihitist (näide 28), öeldistäidet (näide 29), täiendit (näide 30) ja määrusi (näide 31) (Metslang 2017: 526).

- (27) *Kes* maksab töötajatele palka?
- (28) *Mida* fossiilid meile räägivad?
- (29) *Mis värvi* on haamer?
- (30) *Kelle* vabadust siis monumendiga mälestatakse?
- (31) *Kellele* on vaja eesti kirjandust vene keeles?

3.3. Retooriline küsilause

Retooriline küsilause on küsilause sekundaartähendus, mis väljendab esiletõstetuna väidet, mis on jaatuse-eituse poolest vastupidine sõnastusele. See vormistub nagu kahtlusküsilause, kuid seda tõlgendatakse väiteks ja mitte küsimuseks (näited 32–33). Retoorilisel küsilausel on välja kujunenud mitmeid vorme nagu *Kust mina tean?*, *Mis see sinu asi on?*, *Mis mõttega...?*, *Kes (sul) käskis...?* jne. (EKG 1993: 174; Metslang 1981: 105)

- (32) Kas sõbralikke kingitusi ei tohigi teha?
- (33) Teiste eraelus sorimine on väga õilsameelne tegevus, eks ole?

Retoorilist eriküsilauseid võib tõlgendada lisaks väitele ka kui käsku või keeldu, mille taotlus on samuti jaatuse-eituse poolest vastupidine: jaatuse taotlus on keeld (näide 34), eituse taotlus on käsk (näide 35). Keeldu väljendavate retooriliste küsilausete sekundaarseks suhtlustegevuseks on etteheide. Samuti võib esineda küsilauseid, mille peamine suhtlustegevus on etteheite tegemine, kuid neil on olemas ka keelav tähendus (näide 36). (EKG 1993: 176; Laanesoo 2014: 107, 111–112)

- (34) Mida te endale lubate?

(35) Miks te mantlit maha ei võta?

(36) Mis te joote siis nii palju?

Samas väidab Kirsi Laanesoo (2012: 499–500), et kõikide eesti keeles kasutatavate retooriliste küsilausetega ei väljendata jaatusele-eitusele vastupidiseid väited, vaid et osade küsilausete polaarsus on sama kui sellega edastatava väite oma. Näiteks näite 37 puhul on nii väide kui ka küsilause mõlemad jaatava polaarsusega.

(37) Kas taevas on sinine?

Vastust retooriline küsilause ei oota, sest lausesemantiliste, kontekstiliste või keeleväliste asjaolude tõttu on ilmne, et küsilause propositsioonile vastupidist, eelistatud ning küsijale juba teadaolevat vastust ei esitata mitte ainult tõenäolisemana, vaid küsija arvates ainuvõimalikuna. Samas võib retooriline küsilause siiski verbaalse vastuse saada: näiteks kui lause on etteheite funktsioonis, siis saab kuulaja ennast vastusega kaitsta või õigustada. (Laanesoo 2012: 500–511; Metslang 1981: 105; Rumm 2015: 49)

3.4. Kaudküsilause

Kaudküsilause ehk kõrvallauselise komplemendina esinev küsilause võib olla

- 1) üldküsilause (*Helle küsis, kas Liia on haige.*),
- 2) eriküsilause (*Helle küsis, miks Liia tööl pole.*),
- 3) alternatiivküsilause (*Helle küsis, kas Liia on haige või ainult teeskleb haiget.*).
(Erelt 2017b: 682)

Kaudküsilauses on kasutusel samad küsisõnad, mis ka tavalistes küsilausetes, kuid nende puhul funktsioneerivad küsisõnad ka sidenditena. Üld- ja alternatiivküsimust vormistatakse küsisõnaga *kas*, eriküsilause alguses on interrogatiivpronoomenid või -proadverbid *kes*, *mis*, *kumb*, *milline*, *kuhu*, *miks*, *kuidas* jne. Sidend väljendab seda osa situatsioonist, mida kõneleja ei tea või mille kohta ta ei taha infot anda. (Erelt 2017b: 682–683)

Kaudküsilause saab funktsioneerida lisaks päris komplementlausele ka relatiivse komplementlausena (näited 38–39) (Erelt 2017b: 686).

- (38) Päevakorral on küsimus, *kuidas kriminaalpolitseid ja korrapidamisteenistust tegusamaks muuta.*
- (39) Vaevalt annab näidendi lugemisele midagi juurde teadmine, *kas kunagi elas maamunal keegi Taani prints Hamlet või mitte.*

Kaudse üld-, alternatiiv- ja eriküsilause algul võib küsiva pronoomeni ees olla ka sidesõna *et*. Sellisel juhul on üldiselt tegemist refereeringuga, kas kaudkõne või siirdkõnega (näited 40–41). (Erelt 2017b: 686)

- (40) Ta oli ühe jalaga mehe käest küsinud, et kas too ka invaliidide võistlustel osaleb.
- (41) Kohe oleks tulnud pärima, et mis sina, Valeri, siin pusid?

3.5. Muud konstruktsioonid

Uurimuse materjalist tulenevalt on defineeritud ka järgmised konstruktsioonid, mida eesti keele käsitlustes lausetüüpideks ei ole liigitatud (või ei ole neid üldse mainitud), kuid mis esinesid andmestikus piisavalt tihti, et tekkis vajadus need muust eraldada ja neid eraldi analüüsida: kordusviitamine loendamisel ja pealauseta relatiivlause. Esimene neist esineb ka kirjakeeles, teise esinemine on tingitud suulise kõne eripärast.

3.5.1. Kordusviitamine loendamisel

Kordusviitamine on üks viitamise tüüpidest, kus ühele referendile viidatakse tihti korduvalt. Selleks kasutatakse peamiselt pronoomeneid ja leksikaalseid nimisõnafraase. Kordusviitamise puhul on kõige sagedamad pronoomeneid *tema*, *ta* ja *see*, kuid lisaks personaal- ja demonstratiivpronoomenitele saab kasutada ka muid pronoomeneid, mis

on eelnevatega võrreldes semantiliselt ja pragmaatiliselt piiratuma kasutusega. Rühma mainimisel võib selle liikmetele hiljem viidata ka pronoomeniga *kes* (näide 42). (R. Pajusalu 2017: 566, 575, 578)

- (42) Nüüd on lapsed linnas. Kes läks tehasesse tööle, kes mehele, kes õpib instituudis.

Rogier Blokland ja Petar Kehayov (2010: 42–43) on arvanud, et sellise konstruktsiooni kasutamine eesti keeles võib olla venemõjuline, sest vene keel (erinevalt nt soome ja saksa keelest) kasutab sellistes loendites küsivat pronoomenit *кто* 'kes'. Konstruktsioonis on *kes* umbmäärasuse markeriks ja valib varasemast jutust piiratud isikute hulgast just tundmatu referendi. Tavaliselt on *kes* osalause subjekt, kuid ka kasutus objektina on võimalik (näide 43).

- (43) .. viin ja õlu oleksid nagu läbi purenud pidurdavad lukud ning riivid, viies kelle pisarateni, kelle uhkeldava praalimiseni, kelle sõjaka riiakuseni.

3.5.2. Pealauseta relatiivlause

Suulise kõne puhul on tavaline, et jutus esineb lauseid, mis on vormistatud justkui nagu alistatud laused, st neis on olemas alistav sidend, kuid jutus puudub pealause, millele see lause alistatud võiks olla (Lindström 2004: 417). Selliseid lauseid esineb ka selle töö andmestikus: relatiivlauseid, mida keelejuht on oma jutus kasutanud pealauseta (näited 44–45).

- (44) *aga=no mõ- enne .mõisa taluss (.) tienit'ti siss kess .mõisal õl'i .karttul'it .võtmal (...)* mina õl'in kua laps sin (.) nel'lä+dõis+.kümne+.uastane vaea kua minnä no kol'm+gümend .kopkad pääv IDA Kod
- (45) *siis jällä (.) siis õl'i neesukkene plaan' ett (...)* et *kellel õl'i .tar'vis jällä (.) siss (...)* nohh ma räägin sedäsi (.) nagu sell=aal .üel'di (...) siis seda kangast .üel'di vattal IDA Avi

Mõnel juhul on pealause relatiivlause eest ära jäetud, kuid tihti esineb olukordi, kus relatiivlausele peaks pealause järgnema, kuid keelejuht alustab hoopis uut mõtet või lauset. Seega on sellisel pealauseeta relatiivlausel justkui funktsioon tutvustada seda, millest edasi juttu tuleb, või juhatada sisse uus teema, kasutades relatiivlausetaolist lauset.

4. PRONOOMENITE *KES* JA *MIS* VALIK

See peatükk tutvustab pronoomenite *kes* ja *mis* vahel valimise reegleid ja tähelepanekuid. Tavaliselt on eesti keele käsitlustes pronoomeni valikut elusust põhjal kirjeldades räägitud vaid relatiivpronoomenite valikust ja muud pronoomenitüübid on mainimata jäetud. Seega on ka siin peatükis peamiselt keskendutud relatiivpronoomenite *kes* ja *mis* valikule, kuigi üldiselt võib eeldada, et neile kehtivad kasutusprintsipiibid võivad eesti kirjakeeles laieneda ka muudele pronoomenitele.

Nagu varem mainitud, on relatiivlausete enim kasutatavateks sidenditeks relatiivpronoomenid *kes* ja *mis*. Ereli (2014: 129) sõnul sõltub kirjakeeles nende valik elusushierarhiast

inimene > kõrgem loom > madalam loom > mitteolend

ja individuaalsushierarhiast

indiviid > distributiivne hulk > kollektiiv.

Nende hierarhiate puhul *kes* kasutuse tõenäosus suureneb ja *mis* oma väheneb paremalt vasakule. Elutu referendi puhul kasutatakse alati relatiivpronoomenit *mis* ja üksiku inimreferendi korral alati relatiivpronoomenit *kes*. Kui referente on mitu, siis distributiivse ehk eraldivaatleva hulga puhul eelistatakse asesõna *kes* (kusjuures inimhulga puhul ongi ainult pronoomeni *kes* kasutus võimalik), kollektiivse ehk koosvaatleva hulga puhul eelistatakse pigem pronoomenit *mis*. Pronoomeni valik sõltub ka sellest, kas kollektiivi või asutuse puhul on tegemist tegijaga või tegevusobjektiga – esimesel juhul on kasutusel pigem pronoomen *kes*, teisel juhul *mis*. Üldiselt võib öelda, et mida aktiivsemas rollis referent on, seda tõenäolisemalt kasutatakse talle viitamiseks asesõna *kes* (EKK 2007: 560; Ereli 2014: 129).

Muudele elusolenditele on võimalik viidata nii pronoomeniga *mis* kui ka *kes*. Pronoomen *mis* võib isegi viidata üksikloomale. Kõrgemate loomade puhul on pronoomeni *mis* kasutus õigustatud juhul, kui loom ei ole lauses tegija, madalamate loomade puhul on pronoomeni valik vabam ja alati on võimalik kasutada ka pronoomenit *mis*. (EKK 2007: 561) Kui hierarhiate järgi saaks kasutada nii relatiivpronoomenit *mis* kui ka *kes*, määravad pronoomeni valiku muud asjaolud, peamiselt verbi tähendus ja argumendi semantiline funktsioon (Erelt 1996: 22).

Selle töö lähtekohaks on aga just eelnevalt kirjutatule vastupidine tähelepanek, et murretes on pronoomenit *kes* võimalik kasutada ka elutule referendile viitamiseks. Varasemates uurimustes on sellekohast informatsiooni aga väga vähe. Murrete kohta on Arnold Kask ja Pauline Palmeos (1985: 59) maininud, et kohati võib neis siduv asesõna *kes* esineda ka elututest esemetest rääkides. Nad toovad välja, et häid näiteid selle kohta esineb „Tõe ja õiguse“ romaanisarjas, kus Tammsaare on püüdnud tegelaste kõnes murdekeelt jäljendada (näide 46).

- (46) „Naljakas,“ ütles Liisi. „Ükskord laulsime ja laulsime, nagu oleks Vargamäel ainult rõõm, ja siis hakkasime viimaks arutama, et kus on see **koht, kellest** jääks ainult head ja ilusad mälestused, kui siit kord ära lähme, ja ei leidnudki niisugust kohta.“ (Tammsaare 1981 [1926]: 331).

„Tões ja õiguses“ kasutatud keeles esinevad peamiselt keskmurde erijooned (K. Pajusalu jt 2009: 121), seega toetab selline pronoomeni *kes* kasutus tööle püstitatud hüpoteesi, et just põhjajärgi murderühmas viidatakse pronoomeniga *kes* elututele referentidele.

Kask ja Palmeos (1985: 60) kirjutavad ka sellest, et murretes võib asesõna *mis* samuti kirjakeelele vastupidiselt viidata elusatele referentidele. Sellist nähtust on näiteks kirjeldatud saarte murdes Kihelkonna ja Pühalepa murrakutes (Lonn, Niit 2002: 55).

Kadri Kõpp (2001: 41–42) on oma bakalaureusetöös leidnud, et kuigi vanas kirjakeeles viitab interrogatiiv-relatiivpronoomen *kes* üldiselt elusolendile, siis esineb ka seal teatud relatiivlauseid, kus siduv asesõna *kes* viitab elutule referendile, näiteks usule, puudele, kirjale jm (näited 47–48).

- (47) Eth töitetut sai se **Kirri** / **ke** ütleb: Nemmat ommat münno rihdet jagkenut / ninck münno kubbe pehl se lotti heitnut 'et täidetud sai see kiri, mis ütleb: nemad on minu riideid jaganud ja minu kuue peal selle lotti heitnud' (VAKK, Stahl 1638, „Käsi- ja koduraamat III“)
- (48) Keick mea Jum~alast sündinut on / ülle+woijap se ilma / ninck meije **usck** on se woimus / **ke** se Ilma ülle+woinut on 'kõik mis jumalast sündinud on, võidab selle maailma ja meie usk on see võimus, mis selle maailma võitnud on' (VAKK, Stahl 1638, „Käsi- ja koduraamat III“)

Vana kirjakeele tekstides esines ka vastupidiseid juhte, kus relatiivpronoomeniga *mis* viidatakse elusale referendile, kuid selliseid näiteid oli eelnevalt kirjeldatud nähtusest vähem (Kõpp 2001: 67–68).

Erelti (1996: 11) järgi ei toiminud pronoomenite *kes* ja *mis* valik tänapäeva normidele vastavalt ka veel 19. sajandi ja 20. sajandi alguse kirjutatud tekstides.

Ferdinand Johann Wiedemann (2011 [1875]: 470–471) märgib oma grammatikas veel, et Kesk-Eestimaal hoiti hoolikalt vaid interrogatiivses tähenduses isikut märkiv pronoomen *kes* lahus asja märkivast pronoomenist *mis*, samal ajal kui relatiivlause puhul sellist vahet tihti ei tehtud. Lisaks mainib ta, et kui deklinatsioonisüsteemis puudusid mingid pronoomeni *mis* käänded, asendati need vastavas käändes pronoomeniga *kes*.

On võimalik, et selline küsivate asesõnade *kes* ja *mis* selge eristus elususe põhjal, mida siduvate asesõnade puhul Wiedemanni järgi üldse nii täpselt ei järgitud, on seotud küsimarkeri grammatiseerumisega. Bernd Heine ja Tania Kuteva (2006: 209) järgi on küsimarkeritel keeltes olnud võimalik läbida neli grammatiseerumisastet:

- 1) ainult küsimarker (*Kes tuli?*);
- 2) lisaks eelnevale ka indefiniitne komplement- või adverbiallause marker (*Ma ei tea, kes tuli.*);
- 3) lisaks eelnevale ka definiitne komplement- või adverbiallause marker, mida võib tõlgendada ka põhjata relatiivlause markerina (*Ma tean, kes tuli.*);

- 4) lisaks eelnevale ka põhjaga relatiivlause marker (*Kas sa tead seda naist, kes tuli?*).

Eesti keeles on küsimarker läbinud kõik need neli grammatiseerumise astet (Erelt 2017b: 683). Mitmetes keeltes on leitud, et astmetel alla liikudes võib väheneda küsimarkeri täpne kategoriseerimine soo, elususe, arvu ja käände põhjal ning marker omandab järjest üldisema (grammatilise) tähenduse (Heine, Kuteva 2006: 227).

Selle põhjal võib oletada, et ka eesti keeles eristuvad pronoomenid *kes* ja *mis* elususe alusel kõige süstemaatilisemalt iseseisvates küsilausetes ning kõige vähem relatiivlausetes. See tähendab, et relatiivlauseid võivad olla see kategooria, kus *kes* viitab kõige tõenäolisemalt ka elututele referentidele, sest nendes lausetes on tõenäoliselt küsimarkeri tähendus kõige abstraktsem ja hägusam.

5. RELATIIV-INTERROGATIIVPRONOOMENID TEISTES KEELTES

See peatükk annab ülevaate sellest, kuidas eesti keelega suguluses või kontaktis olevate keelte grammatikates on relatiiv- ja interrogatiivpronoomenite kasutust kirjeldatud. Sugulaskeelte hulgast on vaadeldud läänemeresoome keelterühma (isuri, karjala, liivi, soome, vadj ja vepsa keel), kontaktkeeltest on kirjeldatud läti, rootsi, saksa ja vene keelt.

Peatükis 8.2 on nende keelte küsivaid-siduvaid asesõnu võrreldud eesti murretes esineva pronoomeni *kes* kasutusega ja on püütud leida kirjeldatud keelte ning murrete vahel seoseid.

5.1. Sugulaskeeled

Paul Alvre järgi on soome-ugri keeltes küsilauseid vanem tüüp kui relatiivlauseid, seega on ka küsivad asesõnad vanemad kui siduvad: interrogatiivpronoomenid pärinevad juba uurali või soome-ugri algkeelest, relatiivpronoomenid on hilisemat päritolu. Küsivate asesõnade tüved **ku-* ~ **ko-* ‘kes’ ja **mi-* ‘mis’ on ühised kuni samojeedi keelteni. Üldiselt aga kasutatakse läänemeresoome keeltes mõlemas tähenduses samu sõnu (võrdlusena on mitmetes indoeuroopa keeltes (nt saksa) relatiivpronoomenid arenenud välja hoopis demonstratiivpronoomenitest), erandiks on vaid soome keel, kus relatiivpronoomeni *joka* põhjaks on demonstratiivpronoomeni tüvi *jo-* (see tüvi esineb ka kaugemates sugulaskeeltes). Relatiivpronoomenitena kasutab enamik soome-ugri keeli küsivaid asesõnu ‘mis?’ ja ‘kes?’ või nendel baseeruvaid moodustisi (nt *mi-lline*, *mi-ssugune*). (Alvre 1987: 23–25; Laanest 1975: 130)

Elusate ja elutute objektide vahel täpselt vahet tegemine on „soome-ugri keeltele olnud algusest peale võõras“, aga küsivad asesõnad moodustavad sealjuures erandi (Alvre 1987: 28–29).

Järgnevalt on vaadeldud lähimaid sugulaskeeli: vadja, isuri, vepsa, liivi, karjala ja soome keelt. Ülevaade põhineb nende keelte grammatikatel. Osal juhtudest on uuritud kirjakeele grammatikaid, nende puudumisel aga vastava keele mõne kirjeldatud murde grammatikat.

Vadja keeles on küsivad asesõnad *tšen ~ tšenka* ‘kes’, *mi ~ mikä* ‘mis’ jm. Relatiivpronoomenid on *kumpa* ‘kes, mis, kumb’ ja *mikä* ‘mis’. Pronoomenit *kumpa* saab kasutada nii elusale kui elutule viitamiseks (nt *pojo, kummaĩ on nenä pittšä, on Pavõ Īvana* ‘poiss, kellel on pikk nina, on Pavo Iivan’, *tsülä, kummaza elid eglē, on Mativē tšülä* ‘küla, kus (milles) olid eile, on Mati küla’), pronoomenit *mikä* ainult elutule viitamiseks. (Ariste 1948: 66–67)

Isuri keeles on küsivateks pronoomeniteks *ken* ‘kes, milline’, *kuga* ‘kes, milline’, *migä* ‘mis, milline’ ja *kumbi ~ kumba* ‘mis, kes, kumb’. Relatiivpronoomenitena kasutatakse samu sõnu. (Porkka 1885: 85–86) Pronoomeneid *ken* ja *kuga* kasutatakse elusatele referentidele viitamiseks, pronoomenit *migä* elututele viitamiseks. Pronoomen *kumbi* on sobilik kõikidele referentidele viitamiseks (nt *meil ũlitsan ovi kummast käüĩ ũlitsalle, se pantĩ õks kĩn* ‘meil tänavapoolne uks, millest käidi tänavale, see pandi ööseks kinni’, *sidä inmiht ei sã pertĩ laskia kumman om mado pand* ‘seda inimest ei saa tuppa lasta, keda madu on nõelanud’). (Nirvi 1971: 153, 211, 218, 309)

Vepsa keeles on samuti kasutusel samad sõnad nii küsi- kui ja relatiivlausete puhul: *ken* ‘kes’, *mi* ‘mis’ ja *kudam(b)* ‘kes, mis, kumb’. Küsivat asesõna *ken* kasutatakse elusatele referentidele viitamiseks, asesõna *mi* elututele viitamiseks ja pronoomen *kudam(b)* sobib nii elutule kui elusale viitamiseks. (Kettunen 1943: 405–409) Samas esineb juhte, kus interrogatiivpronoomenit *ken* kasutatakse kontekstis, kus eesti keeles oleks sobilikum pronoomen *mis* (*keksak milaĩ õdot’-titreĩn kucubad* ‘mis mu Oodotist-tütren nimi on’) (Kährik 1990: 26).

Liivi keeles on nii küsivateks kui ka siduvateks asesõnadeks *kis* 'kes' ja *mis* 'mis'. Kuid kui küsilause puhul sõltub pronoomeni valik selgelt referendi elususest, siis relatiivpronoomeni puhul ei ole asi enam nii selge ja pronoomenid võivad üksteisega vahetuda: pronoomen *kis* võib viidata elutule ja pronoomen *mis* elusale (nt *se āina kis tampo pīlob* 'see ravimtaim, mis täna kasvab', *miŋgi se pois um, mis sa eggil' tuoid* 'milline on see poiss, kelle sa eile tõid'). Andreas Sjörgen pakub välja, et sellise segaduse on põhjustanud läti keele mõju, kus interrogatiiv- ja relatiivpronoomenite puhul ei tehta vahet, kas referent on elus või mitte. (Sjörgen 1861: 118, 121–122) Ka liivi-eesti-läti sõnaraamatus on märgitud, et liivi relatiivpronoomenit *mis* on võimalik kasutada elusale referendile viitamiseks (nt *ma võit̄z s̄ie ve'ļ, mis minā ī'ž t̄ō'ž* 'ma võtsin selle venna, kelle ma ise tahtsin') (Viitso, Ernštreits 2012)

Karjala Valdai murrakus kasutatakse samuti relatiiv- ja interrogatiivpronoomeniteks samu sõnu: *ken* 'kes', **ku* 'kes, mis, missugune' (nominatiivi vorm on rekonstrueeritud, tegelikus kasutuses on vormid olemas alates partitiivist), *mi* 'mis' ja *kumbaŋe* 'kes, mis, missugune, kumb'. **ku* esineb pronoomenina ja adverbina ning seda sobib kasutada nii elusale kui elutule viitamiseks (nt *i ottōa tāmā tūt't'ō*, *кулло poiga gul'äičow* 'ja võtta see tüdruk, kelle juures poiss käib', *naznōačittih päivän, kùna pōänä heil'ä lietäh' hōät* 'nimetati päev, mis päeval neil tulevad pulmad'). Ka pronoomenit *kumbaŋe* kasutatakse nii isikute kui asjade kohta (nt *a šie òta pōal'ikka, kumbaŋe venüw pūn алла* 'aga sa võta kaigas, mis lebab puu all', *šiel'ä hānen drūgu, kummašta hōän ül'en šuvačči* 'seal ta armsam, keda ta väga armastas'). (Palmeos 1962: 50–51)

Soome keeles on küsivad asesõnad sarnased teiste läänemerekeeltega – *kuka* ~ *ken* 'kes' ja *mikä* 'mis'. Pronoomenit *kuka* kasutatakse isikute kohta, *mikä* asjade kohta, kuid kui küsimus käib isiku elukutse kohta, kasutatakse erinevalt eesti keelest asesõna *mikä* (nt *Mikä hän on? Opetaja.*). (Alvre 1992: 108, 115–116) Samas relatiivpronoomenite puhul langeb soome keel süsteemist välja, sest üldkasutatav siduv asesõna on hoopis *joka*, mille põhjaks pole mitte küsiv asesõna, vaid näitava asesõna tüvi *jo-* (Alvre 1987: 23). Seda kasutatakse peamiselt elusolenditele viitamiseks, kuid sobib kasutada ka esemetele viitamiseks. Siduvateks asesõnadeks on harvemini kasutusel ka pronoomenid *mikä*, *ken* ja *kumpi*. Pronoomenit *mikä* kasutatakse siis, kui see viitab kogu lausele, kui

pealauses on korrelaadiks mingi asesõna või kui viidatakse ülivõrdevormile. Samuti on see vahel kasutusel elututele referentidele viitamiseks. (Alvre 1992: 108, 117–118; Karlsson 1999: 150)

5.2. Kontaktkeeled

Siin peatükis on kirjeldatud nende keelte relatiiv- ja interrogatiivpronoomeneid, millega eesti keelel on aegade jooksul olnud kõige rohkem kontakte: saksa, läti, vene ja rootsi keel.

Küsivad asesõnad saksa keeles on *wer* ‘kes’ ja *was* ‘mis’. Esimest kasutatakse ainult elusolendite kohta küsimiseks, teist asjade kohta küsimiseks. Mitmed küsisõnad langevad sarnaselt eesti keelega kokku siduvate asesõnadega, aga lisaks on relatiivpronoomeniteks ka *der*, *die* ja *das*. Nende valik sõltub referendi grammatilisest soost, kuid mitte elususest. Relatiivpronoomenid *wer* ja *was* saavad viidata tervele pealausele või demonstratiivpronoomenile, pronoomenit *was* kasutatakse siis, kui põhi on kesksõost asesõna või omadussõnast tuletatud kesksõost nimisõna. Kumbagi neist aga ei saa kasutada *der*, *die* ja *das* asemel tavaliste siduvate asesõnadena, pigem on nende puhul siiski tegemist küsivate asesõnadega. Relatiivlauseid peetakse üldiselt saksa keeles kohmakateks ja seega neid kõnekeeles eriti ei kasutata, kuigi need on kirjalikus keelekasutuses levinud. (Teder 2000: 96–97; Wightwick 2007: 36, 207, 216–217)

Läti keeles on küsivateks asesõnadeks *kas* ‘kes, mis’, *kurš/kura* ‘kes, milline’ ja *kāds/kāda* ‘mis, missugune’. Pronoomenit *kas* kasutatakse selleks, et küsida millegi/kellegi tundmatu kohta, aga kui küsimus on mingi spetsiifilise asja kohta, siis on sobilikum *kāds/kāda*. Relatiivpronoomenitena kasutatakse asesõnu *kas* ‘kes, mis’ ja *kurš/kura* ‘kes, mis’. Üldiselt on kasutusel *kas*, teist varianti kasutatakse siis, kui see esineb koos prepositsiooniga või kui relatiivpronoomen on genitiivis või lokatiivis. (Prauliņš 2012: 58–60) Seega sõltub läti keeles pronoomenite valik muudest teguritest, kuid mitte referendi elususest.

Vene keeles on interrogatiivpronoomenid *кто* ‘kes’ ja *что* ‘mis’. Pronoomenit *кто* kasutatakse nii küsi- kui ka kaudküsilausetes ja alati inimestele viidates, pronoomen *что* on kasutusel elutule, loomale või tegevusele viidates. Kuigi enamus küsivatest asesõnadest saavad funktsioneerida relatiivpronoomenitena, siis kõige üldkasutatavam on hoopis *который* ‘kes, mis, milline’, mis sobib nii elusatele kui ka elututele referentidele viitamiseks. Pronoomenid *кто* ja *что* on pigem asesõnaliste referentide viitamiseks ja neid saab kasutada vaid teatud tingimustel. *кто* sobib juhul, kui see defineerib osalust mingis rühmas või kui põhi on *том* ‘see (üks)’, *те* ‘need’, *никто* ‘mitte keegi’, *все* ‘kõik’, *первый* ‘esimene’ või *единственный* ‘ainus’. Relatiivpronoomen *что* saab viidata nimisõnale (kuigi normikohane on kasutada asesõna *который*), samuti on see sobiv, kui põhi on *все* ‘kõik’, *то* ‘see’, nimisõnastatud adjektiiv või kui pronoomen laiendab tervet osalauset. (Timberlake 2004: 209–210, 461; Wade 2011: 144–148)

Rootsi keeles on küsivad asesõnad ainult substantiivselt kasutatav *vem* ‘kes’ ja nii substantiivselt kui ka adjektiivselt kasutatavad *vad* ‘mis’ ning *vilken* ‘kes, mis, milline’ (Tuldava 1993: 140). Samu küsisõnu kasutatakse ka kaudküsimustes. Samas ei sõltu rootsi keeles interrogatiivpronoomenite valik mitte ainult referendi elususest, vaid ka referendi grammatilisest soost: pronoomenit *vem* kasutatakse neutraalsete (*non-neuter*) sõnade puhul, pronoomenit *vad* kesksööst (*neuter*) sõnade puhul. (Holmes 2003: 185, 188) Relatiivpronoomenid kattuvad osaliselt küsivate asesõnadega: nendeks on ainult substantiivselt kasutatavad *som* ‘kes, mis’ ja *vad* ‘mis’ ning substantiivselt ja adjektiivselt kasutatav *vilken* ‘kes, mis, milline’. Esimene neist on kõige tavalisem relatiivpronoomen ja rootsi kõnekeeles peamiselt seda kasutataksegi. Asesõna *vad* saab relatiivlauses esineda vaid kahel kujul: pärast korrelaati *allt* ‘kõik’ või tähenduses ‘see, mis’. Relatiivpronoomen võib lausest ka ära jääda, näiteks siis, kui see on objektiks. (Holmes 2003: 190; Tuldava 1993: 144–147)

6. MATERJAL

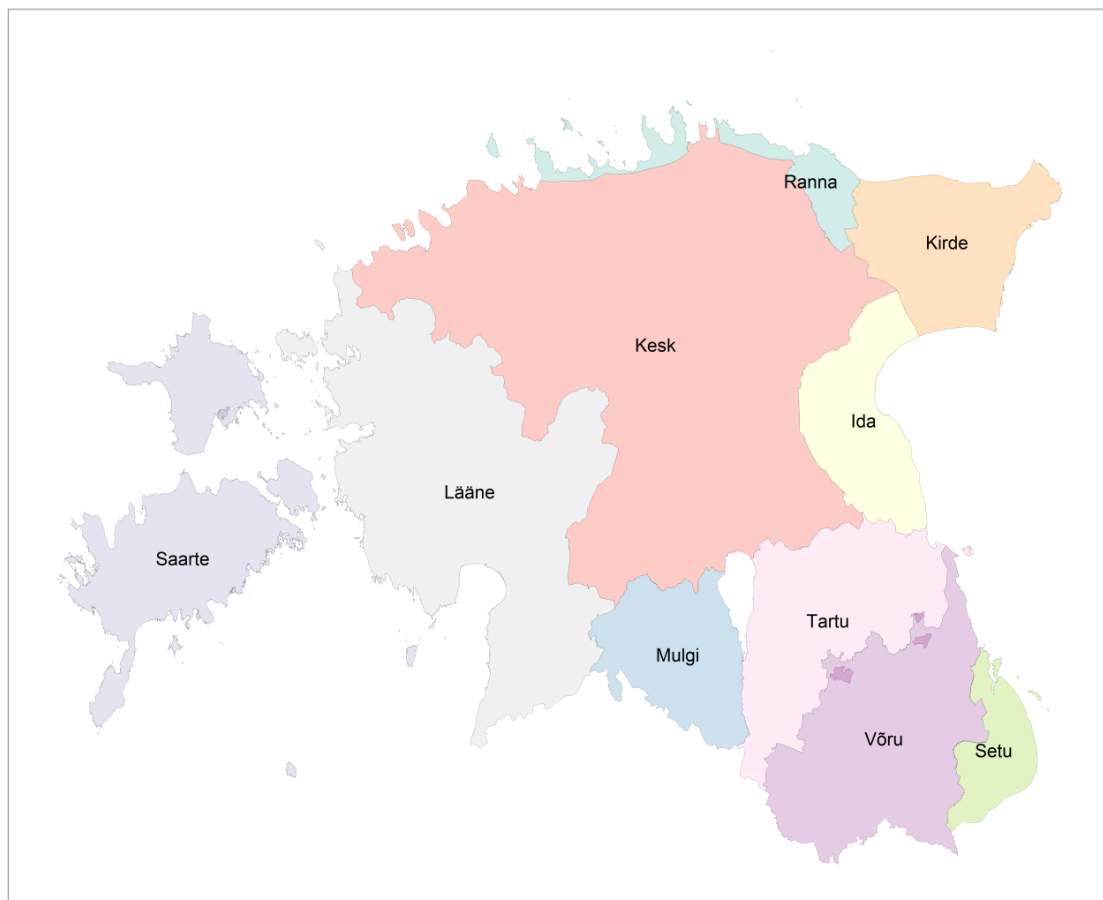
6.1. Eesti murrete korpus

Töö aluseks olev uurimismaterjal on saadud eesti murrete korpusest. Eesti murrete korpus on elektrooniline andmete kogu, mis sisaldab autentseid tekste kõikides eesti murretes. Korpuse materjal koosneb võimalikult vanapärastest murdetekstidest, millest suurem osa on kogutud 1960.–1970. aastatel. Kõikidest tekstidest on olemas ka helisalvestised, mida säilitatakse Eesti Keele Instituudis (EKI) ning Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis. Korpust on alates 1998. aastast koostatud EKI ning Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi koostöös. (EMK 2015)

Eesti murrete korpus koosneb järgmistest osadest:

1. helisalvestised;
2. foneetilised transkriptsioonis murdetekstid;
3. lihtsustatud transkriptsioonis murdetekstid;
4. morfoloogiliselt märgendatud tekstid;
5. andmed keelejuhtide, lindistuste ja litereeringute kohta (EMK 2015).

Korpuses on eesti mured jagatud kümneks: põhjaeesti murderühma kuuluvad keskmurre, läänemurre, saarte murre ja idamurre, lõunaeesti murderühma kuuluvad Tartu, Võru, Mulgi ja Seto murre ning kirderanniku murderühma kuuluvad kirdemurre (ehk Alutaguse murre) ja rannamurre (EMK 2015). Seega erineb korpuse murdejaotus traditsioonilisest jaotusest, mis murdeõpiku „Eesti mured ja kohanimed“ kohaselt ei erista Võru ja Seto murdeid, vaid peab Seto murret Võru murde murrakurühmaks (K. Pajusalu jt 2009: 55). Kõik mured on omakorda kihelkonniti jaotatud murrakuteks (EMK 2015). Eesti murrete kaart on esitatud joonisel 1.

Joonis 1. Eesti murrete korpuse murdejaotus. Põhjaeesti murderühm: ida-, kesk-, lääne- ja saarte murre; lõunaeesti murderühm: Mulgi, Setu, Tartu ja Võru murre; kirderanniku murderühm: kirde- ja rannamurre (kaardi kohandanud ja kujundanud EKI 2014 põhjal Kristel Uihoaed).

6.2. Andmestiku kirjeldus

Siinses töös on kasutatud murdekorpuse morfoloogiliselt märgendatud tekste, mis on XML-formaadis ja kus igale märksõnale tekstis on lisatud lemma, sõnaliik ja sõnavorm. Failidest vajamineva info kättesaamiseks on kasutatud Kristel Uiboaia kirjutatud Pythoni skripti¹. Selle abil on kõikidest failidest lemma 'kes' järgi välja otsitud kõik

---

¹ <https://github.com/kristel-/RuRaKe/blob/master/Scripts/CedConcordancer.py>

sõna *kes* kasutusjuhud, mis omakorda on teisendatud Exceli failiks. Siinses töös kasutatud murdetekstid on seisuga 25.04.2016.

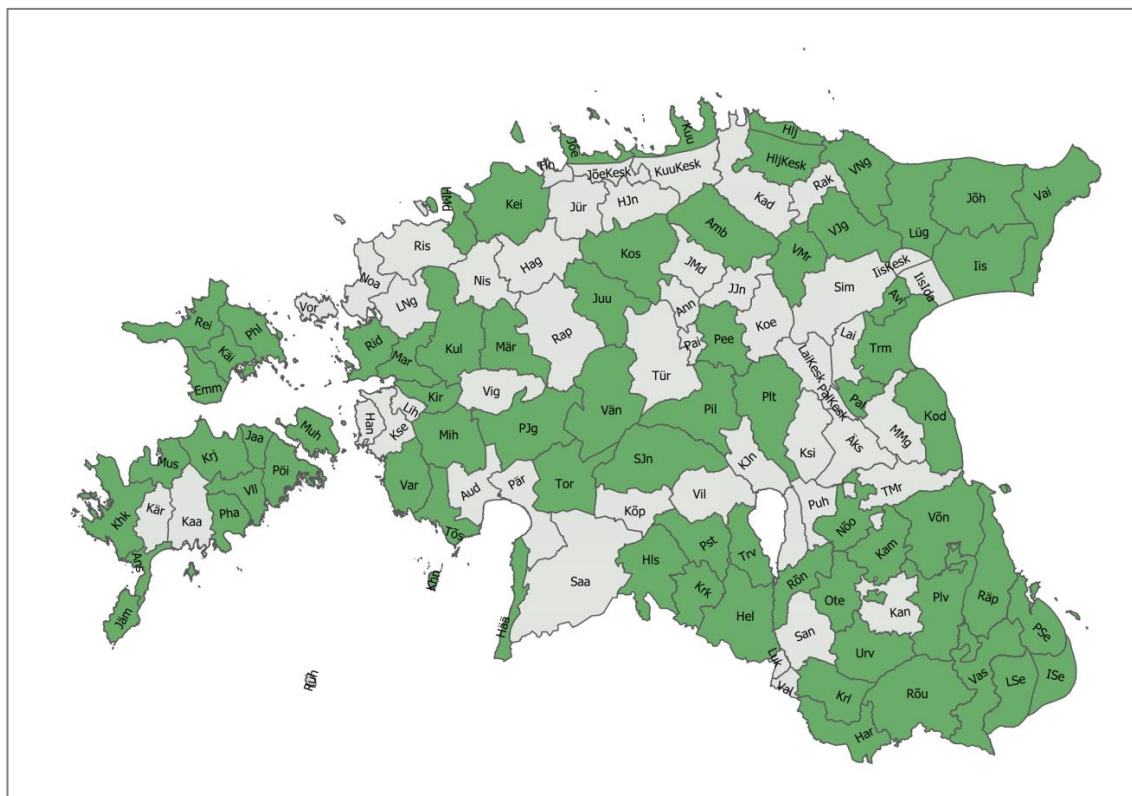
Töös andmestiku koostamiseks kasutatud murdetekstides on kokku 967 639 morfoloogiliselt märgendatud sõna. Nende jagunemine murrete lõikes on esitatud tabelis 1. Kõige paremini on korpuses esindatud saarte-, lääne- ja keskmurre ning kõige vähem sõnu on kogutud ranna-, kirde- ja idamurdest.

Tabel 1. Murdekorpuse morfoloogiliselt märgendatud sõnade arv mурdeti (seisuga 25.04.2016).

murre	sõnade arv
SAARTE	195 878
LÄÄNE	187 804
KESK	145 361
VÕRU	94 807
TARTU	63 758
MULGI	63 759
SETO	57 305
RANNA	55 419
KIRDE	55 195
IDA	48 353
Σ	967 639

Andmestikus esinevad laused pärinevad 280-lt keelejuhilt, kellest 196 on naised ja 84 mehed. Keelejuhid on sündinud vahemikus 1865–1920. Lisas 1 on esitatud kõikide kasutatud korpusetekstide arv murrakuti (sealjuures võib mõnes korpusetekstis olla mitu keelejuhti ja samuti võib ühe keelejuhi kohta olla mitu erinevat tekstifaili, seega lisas oleva tabeli tekstide summa päris ei kattu keelejuhtide arvuga, kuid informatiivse ülevaate murrakute esindatusest andmestikus annab see siiski). Joonisel 2 on samuti toodud kõik andmestikus esinevad murrakud kaardil. On näha, et murrakute esindatus mурdeti erinev – näiteks sisaldab andmestik kõiki kirde- ja Võru murde murrakuid, kuid keskmurdest on esindatud vaid umbes pooled. Samas tuleb silmas pidada, et keskmurde

ala on üks suurimaid murdealasid, seega tekste on sellest murdest (ja teistest suurtest murretest, mille murrakud pole siin andmestikus täielikult esindatud) kokku ikkagi rohkem kui näiteks kirde- või Võru murdest.

Joonis 2. Töö andmestikus esinevad murrakud kaardil: rohelisega on märgitud andmestikus esinenud murrakud ning halliga andmestikust puuduvad murrakud (kaardi põhja kohandanud EKI 2014 põhjal Kristel Uiboaed).

Kuigi murrete analüüsimisel ja järelduste tegemisel tuleb sellega arvestada, et kõiki murrakuid andmestikus ei ole, on kõikide murrete puhul esindatud piisavalt palju murrakuid, et iga murde kohta üldiseid järeldusi teha.

XML-failidest saadud töö andmestikus on 2957 sõna *kes* kasutusjuhtu. Iga märksõnaga koos on esitatud sellele eelnev ja järgnev kontekst (kuni 20 sõna), kääne ning info keelejuhi kohta (murre, murrak, küla, vanus, sünniaasta, sugu ja sünnikoht).

Tabelis 2 on esitatud sõna *kes* kasutussagedused mурdeti.

Tabel 2. Sõna *kes* esinemissagedused murrete lõikes.

murre	sõnade arv
SAARTE	604
LÄÄNE	539
KESK	386
VÕRU	353
IDA	205
RANNA	192
MULGI	187
SETO	174
TARTU	165
KIRDE	152
Σ	2957

Andmestiku igale lausele on lisatud kaks tunnust: lausetüüp ja elusus.

Lausetüübi puhul on kategooriad järgnevad (lausetüüpide detailsem kirjeldus on peatükis 2):

- **relatiivlause** (*siis õl'i selle jaust kor'viga jäll üks lapsukkene siis kes selle ära kor'jas* IDA Avi);
- **pealause** **relatiivlause** – sisuliselt justkui relatiivlause, kuid tekstis puudub pealause, mida relatiivlause laiendaks; sageli on sellel funktsioon tutvustada seda, millest edasi juttu tuleb (*nohh (.) .kutsumene ol'li nii (...) kellest (.) kellest lugu .peet'ti (...) mud'ugi lähemalt sugulased (...) õed=vennad (.) tädid=onud* KESK SJn);
- **küsilause** (*aga kui sina ei ole ammettin (.) kes=tu .sulle .süüvvä annap siss* TARTU Nõo);
- **retooriline küsilause** (*ei lõigattud sirbiga ei lõ- lõigat (.) nohh taa=onn lühikke kiss teda jõuwab sirbiga lõigatta* KESK Juu);

- **kaudküsilause** (*ma=it=tijä kess tälle ol'l .toonug täll es'i küll=ess oleq* VÕRU Plv);
- **kordusviitamine loetlemisel** – olukord, kus keelejuht kordab pronoomeniga algavat sama tüüpi lauset mingile rühmale korduvalt viitamiseks (*sui olivad jo kõik lapsed ammettis kiss .karjas kiss oma kodo* KESK Pee);
- **poolik lause** – lause, mille on keelejuht pooleli jätnud;
- **kordus** – olukord, kus keelejuht kordab oma lauses pronoomenit *kes* üks või mitu korda järjest, mis juhul ei ole korduvatele näitelausetele (v.a esimesele) tüüpi määratud, kuna tegemist ei ole uue näitelausega (*jaahh niij=et nohh kess kess tiid nohh vanast näet kynõl'd'i et .soen'd'iq* VÕRU Vas);
- **muu lause** – lause, mis ei sobinud ühtegi eelnevasse kategooriasse, peamiselt suulise kõne erilise lausemoodustuse tõttu.

Relatiivlausete puhul on andmestikus kodeeritud ka põhja olemasolu lauses:

- põhjaga (*siss tull'i=jo üt's' tynõ sor't sääne kellel=ol'l' nud'i pää a mud'u vanast oll'ik=kyik' suurttõ .sarviga* SETO PSe),
- põhjata (*elu olli muidukki sell=al (.) kes tegi parembat .rohkemp tüüid (.) sai ka .rohkemp .palkka* MULGI Hel).

Elususe tunnusel on kaks väärtust: elus või elutu. Peatükis 2 mainiti, et keeles ei ole elusus binaarne tunnus, vaid on pigem paigutunud skaalale, seega ei ole selle määramine alati selge. Siinses töös on andmestiku kodeerimisel peetud elusaks selliseid referente, kellel on liikumisvõime ja kelle suhtes tekib empaatia. Seega on elusad referendid inimesed (k.a inimeste kollektiivid), kõrgemad loomad (nt koer, karu, lammas) ja ka teatud madalamad loomad (nt hiir, mutt), aga elututeks võib pidada putukaid ja muid väikseid elusorganisme. Ka taimed on töö analüüsis elutuks loetud.

Töösse lisatud korpuse näitelaused on esitatud murdekorpuse lihtsustatud transkriptsioonis (vt EMK 2015). Ainsa erinevusena on kolmanda välte märkimiseks kasutatud sõnaesise graavise asemel punkti (nt *`kokko* asemel *.kokko*). Näidete järel on ära märgitud murre ja murraku lühend. Murrakute lühendid on selgitatud lühendite nimekirjas.

7. MEETODID

Siin peatükis on kirjeldatud töös kasutatud statistilisi meetodeid, millega on andmeid analüüsitud. Kõik analüüsid on läbi viidud statistikaprogrammiga R (R Core Team 2017).

7.1. Hii-ruut-test

Tunnustevahelise seose analüüsimiseks on töös kasutatud hii-ruut-testi, millega saab hinnata, kas võrreldavad tunnused on omavahel sõltuvuses (Tooding 2015: 176). Pearsoni χ^2 -statistik leitakse järgmise valemiga:

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^m \frac{(n_{ij} - n_{ij}')^2}{n_{ij}'},$$

kus n_{ij} on empiirilise jaotuse i -nda rea ja j -nda veeru sagedus, n_{ij}' on teoreetilise jaotuse i -nda rea ja j -nda veeru sagedus ning k ja m on vastavalt ridade ja veergude arv andmestikus. Teoreetilised sagedused arvutatakse valemiga

$$n_{ij}' = n \cdot \frac{n_{i+}}{n} \cdot \frac{n_{+j}}{n},$$

kus n_{i+} on i -nda rea kogusumma, n_{+j} on j -nda veeru kogusumma ja n on andmestiku kogusumma. (Tooding 2015: 207)

Hii-ruut-test kontrollib võrreldavate tunnuste sõltuvust:

H_0 : tunnused on sõltumatud

H_1 : tunnused on sõltuvad.

Kui testi tulemusena on olulisustõenäosus p väiksem kui valitud olulisusenivoo (tavaliselt $\alpha = 0,05$, mida on ka siin töös alati kasutatud), siis saab võtta vastu sisuka hüpoteesi H_1 , mis tähendab, et uuritavate tunnuste vahel on statistiliselt oluline seos. Vastasel juhul tuleb jääda nullhüpoteesi juurde. (Tooding 2015: 144, 204)

7.2. Craméri seosekordaja V

χ^2 -statistiku abil saab kontrollida tunnuste sõltuvuse hüpoteese, kuid sellega ei saa kirjeldada kahe tunnuse vahelise seose tugevust, sest statistiku muutumispiirkond sõltub tabeli mõõtmetest. Sõltuvuse tugevuse kirjeldamiseks on vaja normeeritud seosekordajat, mille väärtused asuksid teataval lõigul. Kahemõõtmeliste sagedustabelite jaoks on selliseid kordajaid väga palju ja nende valik sõltub üldiselt andmestiku olemusest. (Parring jt 1997: 217) Siin töös on kasutusel Craméri seosekordaja V , mis leitakse valemiga

$$V = \sqrt{\frac{\chi^2}{n(L-1)}},$$

kus $L = \min(k, m)$. Craméri kordaja mõõdab risttabeli lähedusastet sellisele tabelile, kus kehtib ühene vastavus rea- ja veerutunnuste väärtuste vahel ehk kus ühe tunnuse iga väärtusega esineb koos üks teise tunnuse väärtus. (Tooding 2015: 208) Mida suurem on kordaja väärtus, seda tugevam on seos kahe tunnuse vahel. Kui sagedustabelis on ridade ja veergude arv võrdne, asub kordaja V väärtus lõigus $[0, 1]$, vastasel juhul võib selle kordaja väärtus olla ühest suurem. (Parring jt 1997: 218)

Üldiselt peetakse seost nõrgaks, kui seosetugevuse kordaja on väiksem kui 0,3; keskmiseks, kui kordaja on vahemikus 0,3–0,7 ning tugevaks, kui kordaja on suurem kui 0,7 (Parring jt 1997: 190). Samas võivad mõnes kontekstis olla nähtused nii lõdvalt seotud, et juba kordaja väärtus üle 0,1 näitab tugevat seost, seega peaks seose tugevust

käsitlenema võrdlevalt ühe andmestiku või ülesande piires (Tooding 2015: 210). Siin töös on siiski lähtunud tavalisest seosekordaja hindamisest.

7.3. Mitmene korrespondentsanalüüs

Korrespondentsanalüüs on kvalitatiivsete tunnustega andmete analüüsimise meetod. Kõige lihtsamal kujul on sellega võimalik analüüsida kahemõõtmelist risttabelit, mille tulemusena saadakse numbrilised väärtused nii rea- kui ka veerutunnusele. Saadud väärtused peaksid kirjeldama võimalikult palju kahe tunnuse vahelisest seosest. Tavaliselt kujutatakse neid tunnuseid kahemõõtmelisel graafikul, millele on paigutatud saadud väärtuste paarid, mis võimaldab lihtsalt visualiseerida rea- ja veerutunnuse sarnasusi ning erinevusi. (Pärna 1993: 3–4)

Korrespondentsanalüüsi tulemuse saamiseks leitakse kõigepealt andmestiku rea- ja veeruprofiilid vastavalt valemitega

$$f_j^i = \frac{f_{ij}}{f_i}, \quad j = 1, \dots, p,$$

$$f_i^j = \frac{f_{ij}}{f_j}, \quad i = 1, \dots, n,$$

kus f_j^i on i-nda rea profiil, f_i^j on j-nda veeru profiil, f_{ij} on i-nda rea ja j-nda veeru elemendi sagedus, f_i on i-nda rea sageduste summa, f_j j-nda veeru sageduste summa ning p ja n on vastavalt veeru- ja reatunnuse väärtuste arv andmestikus (Ludovic jt 1998: 52).

Rea- ja veeruprofiilide abil defineeritakse punktipilved p - ja n -mõõtmelistes ruumides, seejärel leitakse visuaalse pildi saamiseks hii-ruut-kaugused punktide vahel valemiga (Ludovic jt 1998: 53; Pärna 1993: 8)

$$d_i^2 = \sum_j \frac{(f_j^i - f_j)^2}{f_j}.$$

Eesmärk on leida mitmemõõtmelises ruumis asuvatele profiilidele selline madala dimensiooniga alamruum, mis oleks võimalikult lähedal kõikidele punktidele. Profiili lähedus alamruumile leitakse tehtega

$$\sum_i w_i d_i^2,$$

kus w_i on i -nda profiili kaal. (Greenacre 2007: 47)

Profiilide varieerumist pilve keskpunkti suhtes näitab inerts, mis tuleb valemist (Pärna 1993: 9)

$$in = \sum_i w_i d_i^2.$$

Koguinerts kirjeldab ridade ja veergude omavahelist korrelatsiooni: mida suurem on koguinerts, seda suurem on seos rea- ja veeruprofiilide vahel. Maksimaalselt saaks koguinerts olla võrdne ruumi mõõtmelisusega. Lihtsas korrespondentsanalüüsis on $N * M$ tabeli puhul ruumi mõõtmelisuus $\min(N - 1, M - 1)$. (Greenacre 2007: 29, 273)

Mitmene korrespondentsanalüüs on lihtsa korrespondentsanalüüsi laiendus, millega saab analüüsida rohkem kui kahe kvalitatiivse tunnuse omavahelisi seoseid. Sel juhul on sisendiks andmestik, mille read on tavaliselt indiviidid või vaatlused ja veerud on kvalitatiivsete tunnuste kategooriad. Väljundiks on aga endiselt kahemõõtmeline graafik. (Abdi, Valentin 2007: 651, 654; Ludovic jt 1998: 69)

Mitmene korrespondentsanalüüs defineeritakse tavaliselt kui lihtne korrespondentsanalüüs, mida on rakendatud indikaatormatriksile (st matriksile, mis sisaldab vaid

väärtuseid 0 ja 1) (Greenacre 2007: 138). Näiteks kui andmestikus oleks tunnus sugu, mis on kvalitatiivne tunnus kahe väärtusega, siis oleks mees kodeeritud maatriksis kui 0 1 ja naine kui 1 0. Terve maatriks koosneb sel juhul binaarsest veergudest, kusjuures iga tunnuse puhul on vaid ühe veeru väärtuseks 1. (Abdi, Valentin 2007: 651)

Koguinerts kirjeldab ka mitmese korrespondentsanalüüsi puhul tunnuste omavahelist korrelatsiooni, selle maksimumväärtus on endiselt võrdne ruumi mõõtmelisusega. Aga kui lihtsas korrespondentsanalüüsis on ruumi mõõtmelisuse leidmine lihtne, siis mitmese korrespondentsanalüüsi kohta ei ole nii selgeid lahendusi. Michael Greenacre (2007: 274) pakub välja, et ruumi mõõtmelisus võiks olla mõõtmete arv, mis mitmeses korrespondentsanalüüsis kirjeldavad ära 100% koguinertsist. Samas püstitab ta küsimuse, et kas seda tulemust on üldse võimalik enne analüüsi leida või selgub mõõtmelisus alles empiirilise analüüsi käigus.

Mitmese korrespondentsanalüüsi puhul ei ole võimalik sisendina kasutada standardiseeritud sagedusandmeid. Sageduste standardiseerimine on meetod, mida kasutatakse lihtsageduste ühtlustamiseks olukorras, kus uuritavate alamkorpuste mahud ei ole võrdsed (siinse töö puhul on alamkorpusteks murded) ja kus suhteliste sageduste kasutamine ei ole võimalik (nt ka korrespondentsanalüüs nõuab sisendiks just sagedusandmestikku). Selline standardiseerimine peaks muutma lihtsagedused omavahel võrreldavaks. (Biber jt 1998: 33) Töö autor on aga oma bakalaureusetöös leidnud, et sageduste standardiseerimine ei mõjutanud lihtsa korrespondentsanalüüsi tulemusi piisavalt, et standardiseerimise kasutamine vajalik oleks (Pook 2016). Selle põhjal võib eeldada, et ka mitmese korrespondentsanalüüsi puhul ei oleks sageduste standardiseerimisel nii suurt mõju, et standardiseeritud andmetest koostatud graafikute põhjal saaks erinevaid järeldusi teha.

8. ANALÜÜS

Analüüsi peatükis on esiti vaadeldud pronoomeniga *kes* viidatud referendi elusust teiste uuritud tunnuste kontekstis: kõigepealt murdeti ja murrakuti, siis lausetüübi järgi ja lõpuks käände järgi. Seejärel on vaadeldud kõiki andmeid koos ja analüüsitud neid korrespondentsanalüüsiga. Seega on analüüsi esimeses osas püütud välja selgitada, millistes murretes ja millistes konstruktsioonides kasutatakse pronoomenit *kes* elutule referendile viitamiseks.

Peatüki teises osas on uuritud seda, kuidas pronoomeni *kes* kasutus eesti murretes sarnaneb sugulas- ja kontaktkeelte grammatikates kirjeldatuga (või sellest erineb). Ülevaade teiste keelte grammatikas leiduvast on antud peatükis 6. Püütakse välja selgitada, kas nendel kehtel on võinud olla võimalik mõju pronoomeni *kes* kasutusele eesti murretes elutule referendile viitamiseks.

Andmete analüüsimiseks on andmestikust eemaldatud need laused, kus tegemist oli sama pronoomeni kordusega, mida juba eelmisel real eelmises näitelauses oli öeldud (92 lauset), ning laused, mis olid jäetud pooleli (204 lauset, vastavalt lausetüübi kodeering kordus ja poolik), sest korduse puhul oli referendi elusus märgendamata jäetud ja poolikute lausete puhul ei olnud võimalik referendi elusust määrata. Niiviisi jäi andmestikku alles 2661 näitelauset.

8.1. Uuritud tunnuste mõju

8.1.1. Murded ja murrakud

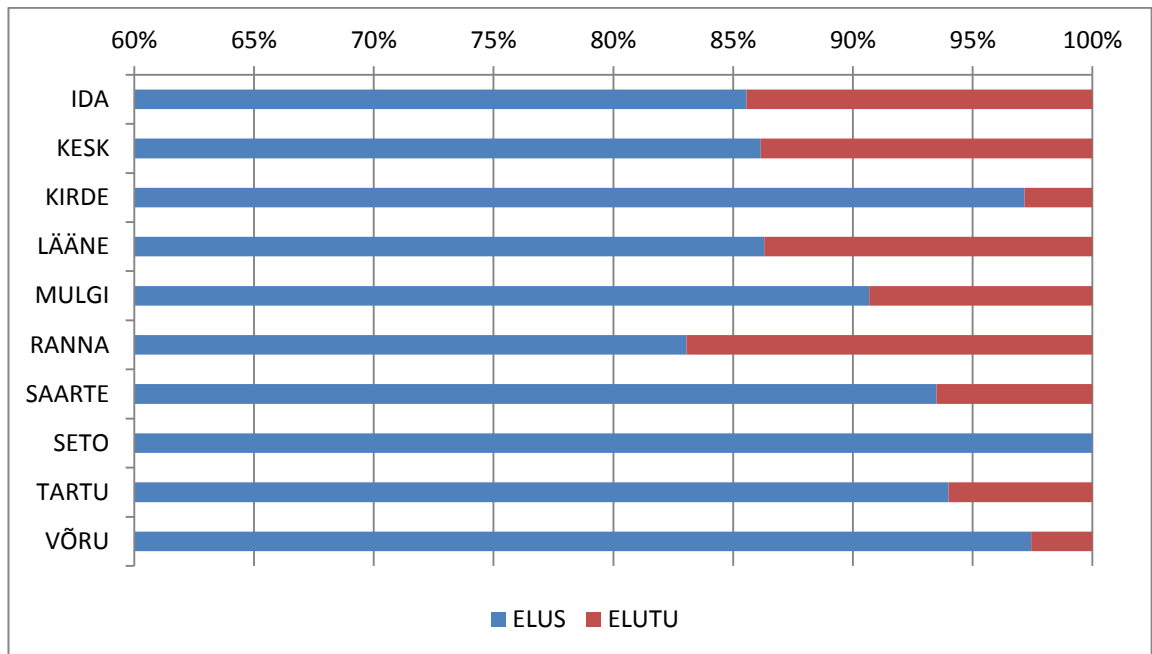
Esimesena on referendi elusust uuritud murrete lõikes, eesmärgiga selgitada välja, millistes murretes ja murrakutes kasutatakse pronoomenit *kes* sagedasti elututele referentidele viitamiseks. Hüpoteesi kohaselt peaks sellist pronoomeni kasutust olema kõige rohkem põhjaeesti murderühmas ning lõunaeesti murderühmas peaks pronoomen *kes* olema selgelt vaid elusatele referentidele viitamiseks.

Elusate ja elutute referentide sagedused murdeti on esitatud tabelis 3. Tabelist on näha, et kõige rohkem esineb elutuid referente ranna- (17% kõikidest rannamurde pronoomeni *kes* esinemistest), ida- (14,4%), kesk- (13,8%), läänemurdes (13,7%). Vähe esineb elutuid referente kirde- (2,8%) ja Võru murdes (2,6%), Seto murdes ei kasutatud pronoomenit *kes* elututele referentidele viitamiseks üldse.

Tabel 3. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide kasutussagedused ja elutute referentide osakaal murrete lõikes.

murre	elus	elutu	Σ	elutuse %
IDA	166	28	194	14,4
KESK	305	49	354	13,8
KIRDE	137	4	141	2,8
LÄÄNE	422	67	489	13,7
MULGI	146	15	161	9,3
RANNA	147	30	177	17
SAARTE	502	35	537	6,5
SETO	146		146	0
TARTU	141	9	150	6
VÕRU	304	8	312	2,6
Σ	2416	245	2661	9,2

Kõik elusatele ja elutute referentidele viitamise osakaalud murdeti on esitatud joonisel 3. Tasub tähele panna, et siin ja edaspidi algab graafikutel osakaalu telg alles 60%-st, et tunnustevahelised erinevused oleksid selgemini näha.

Joonis 3. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide osakaalud murrete lõikes.

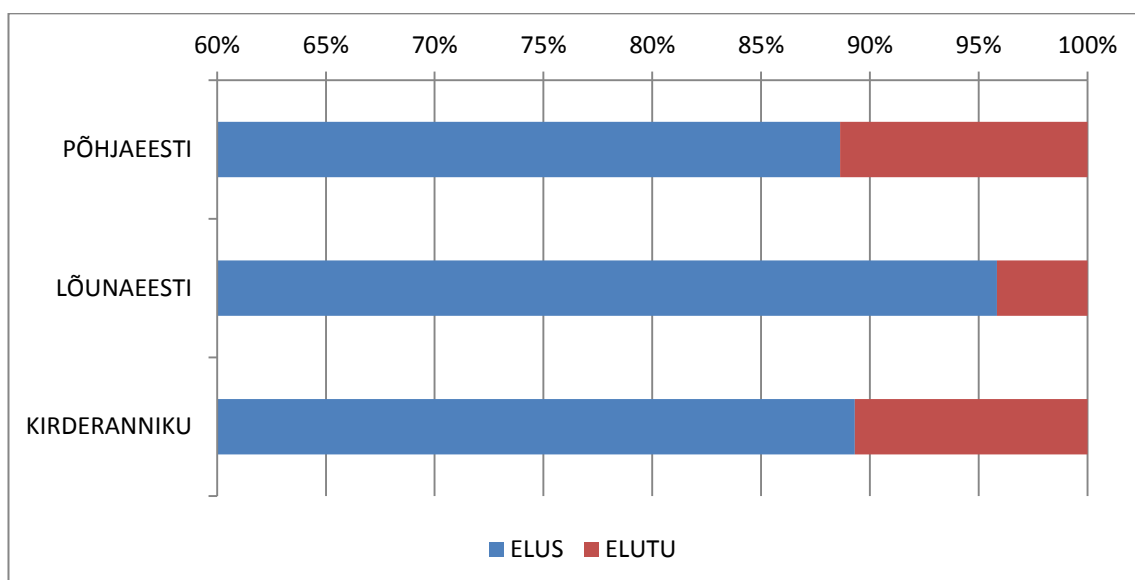
Murrete ja referendi elususe vahelise seose analüüsimiseks on tehtud ka hii-ruut-test, mis antud olukorras kontrollib hüpoteese

$$H_0: \text{murded ja referendi elusus on sõltumatud}$$

$$H_1: \text{murded ja referendi elusus on sõltuvad.}$$

Testi olulisustõenäosus on $p = 2 * 10^{-14}$, mille põhjal saab vastu võtta sisuka hüpoteesi. See tähendab, et pronoomeni *kes* elutu referendi kasutus sõltub murdest. Seose tugevuse leidmiseks on arvatatud Craméri seosekordaja $V = 0,178$, mis näitab, et seos murrete ja referendi elususe vahel on siiski nõrk. Seega on murdeti pronoomeni *kes* kasutus küll erinev, kuid seosekordaja järgi ei eristu neis see kasutus eriti tugevalt.

Tulemuseks saadud referentide elususe jaotus murretes kinnitab osalt tööle püstitatud hüpoteesi, et pronoomeniga *kes* viidatakse elutule referendile rohkem põhjaeesti murderühmas, sest olulisel hulgal esineb uuritavat nähtust lääne-, kesk- ja idamurdes. Samas ei saa päris selgelt murderühmade järgi elutule referendile viitava pronoomeni *kes* kasutust hinnata, sest kõige rohkem leidub nähtust hoopis rannamurdes. Samuti on saarte murdes, mida loetakse põhjaeesti murrete hulka, nähtuse kasutusjuhte vähem kui teistes sama murderühma murretes. Nagu on näha ka jooniselt 4, siis lõunaeesti murderühm eristub teistest märkimisväärselt, ent põhjaeesti ja kirderanniku murderühmade puhul ei erine elutute referentide osakaal peaaegu üldse (see on vastavalt 12,8% ja 12%).

Joonis 4. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide osakaalud murderühmade lõikes.

Saadud tulemust kinnitab ka andmetel tehtud hii-ruut-test: kui uurida seost kõikide murderühmade ja referendi elususe vahel, on testi olulisustõenäosuseks $p = 6,5 * 10^{-8}$, mis näitab statistiliselt olulist seost uuritud tunnuste vahel, kuid kui jätta testist lõunaeesti murderühm välja, on uuritavate tunnuste vaheline seos selgelt ebaoluline ($p = 0,8003$).

Sellest tulemusest ja juba eelnevalt mainitud murrete osakaaludest saab kindlalt järeldada, et lõunaeesti murderühmas kasutatakse pronoomenit *kes* teistest murderühmadest erinevalt – selle rühma murretes on pronoomeniga *kes* viidatud referent peaaegu alati elus. Elutud näited andmestikus on pigem erandid ning võivad sõltuda küsitletud keelejuhtidest.

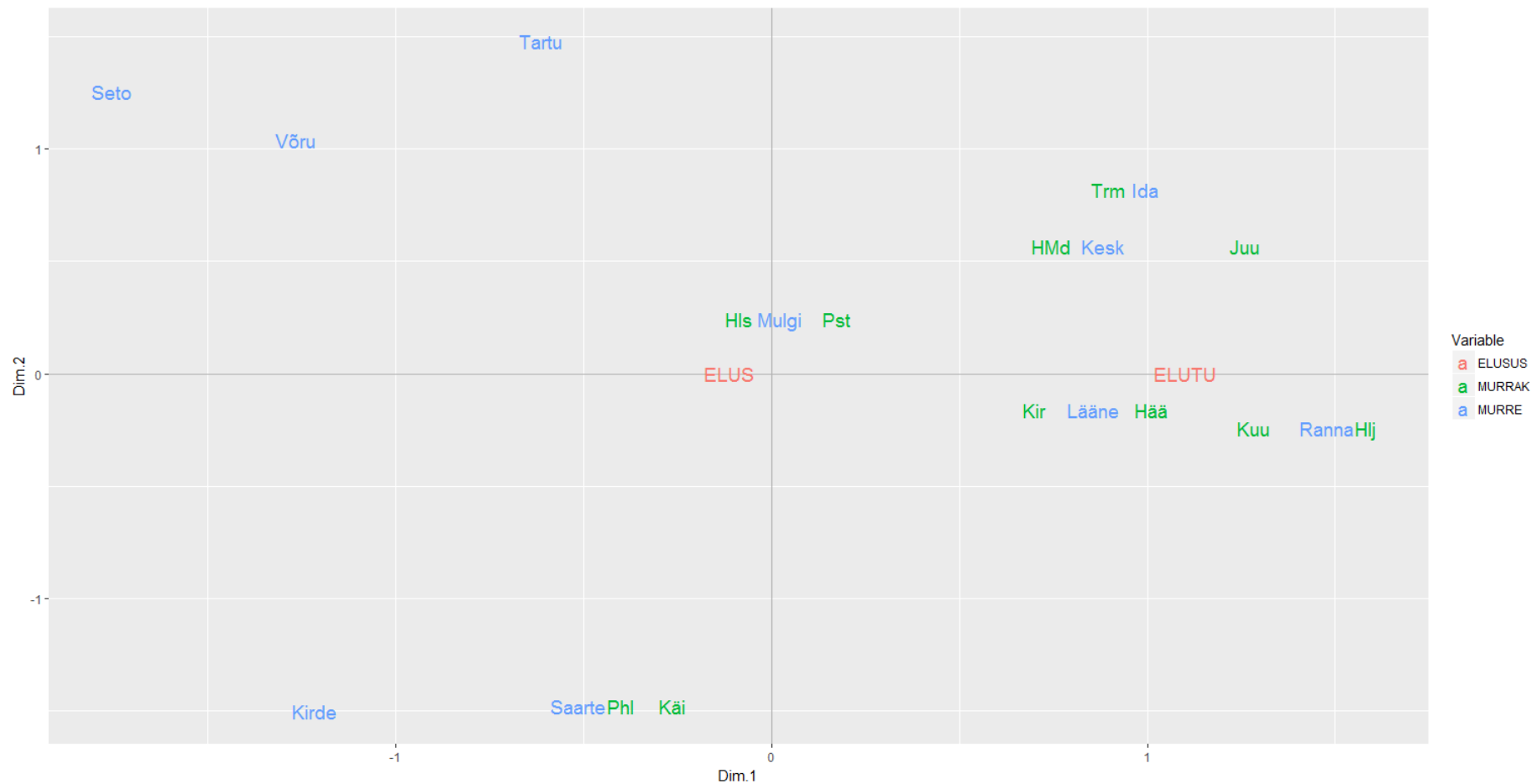
Nimelt kui andmeid täpsemalt uurida, siis selgub, et Mulgi murde 15-nest elutut referenti sisaldavast näitelausest on kümme öelnud üks ja sama keelejuht Paistu murrakust ja veel kolm näitelausest öelnud üks keelejuht Karksi murrakust. Võru ja Tartu murrete puhul on pilt pisut kirjum ja keelejuhte rohkem. Siiski on kõik neist pronoomenit *kes* elutule referendile viitamiseks kasutanud vaid 1–2 korda, samal ajal kui elusale viitamiseks on enamus neist oma jutus sama pronoomenit kasutanud märksa rohkem, mõnel juhul isegi 20–30 korda. See võib viidata sellele, et tegemist on olnud juhusliku, kontekstist sõltuva või kogemata valesti kasutusega.

Põhjaeesti ja kirderanniku murderühmade puhul tuleb murdeid ning murrakuid lähemalt uurida. Eesmärk on iga murde puhul välja selgitada, kas selles on uuritav nähtus täielikult juurdunud või esinevad selles murdes vaid üksikud nähtust kasutavad/mittekasutavad murrakud, mis on ka murde keskmist kasutussagedust mõjutanud.

Selleks on kõikidele murretele, murrakutele ja referendi elususele rakendatud mitmesest korrespondentsanalüüsi, mille tulemused on näha joonisel 5. Graafik on koostatud selliselt, et juhul kui mõni murraku asukoht graafikul kattub täpselt selle murde asukohaga, kuhu murrak kuulub, siis seda murrakut graafikule kantud ei ole. See tähendab, et näiteks kui graafikul pole Seto murde ümber ühtki murrakut, siis on kõikide Seto murrakute asukoht sama Seto murde keskmise asukohaga. Kui aga murde ümber on graafikul ka mõned murrakud, siis need murrakud erinevad mingil viisil terve murde keskmisest. Selline lahendus on valitud graafiku loetavuse parandamiseks, vastasel juhul oleks mitmed sildid graafikul üksteisega kattunud.

Kuna murdekorpusest saadud andmestikus kõik eesti murrakud esindatud ei ole, siis tuleb tähele panna, et murrakud võivad korrespondentsanalüüsi graafikult puududa ka

Joonis 5. Mitmese korrespondentsanalüüsi graafik tunnustele elusus, murre ja murrak (murrakute lühendid: Hlj – Haljala, Hls – Halliste, HMD – Harju-Madise, Hää – Häädemeeste, Juu – Juuru, Kir – Kirbla, Kuu – Kuusalu, Käi – Käina, Phl – Pühalepa, Pst – Paistu, Trm – Torma).

seetõttu, et neid polegi analüüsi kaasatud (ehk mitte seetõttu, et need on oma murdeala keskmise kasutusega sarnased). Andmestikus sisalduvad murrakud kaardil on eelnevalt välja toodud peatükis 6 joonisel 2, samuti on kasutatud murrakute nimekiri lisas 1.

Eelnevat analüüsi arvestades on ootuspärane, et lõunaeesti murderühm eristub joonisel teistest murretest horisontaalsel mõõtmel (mis iseloomustab murretes kasutatud pronoomeniga *kes* viidatud referendi muutust vasakult paremale elusast elutumaks) üpris selgelt (v.a Mulgi murre, aga nagu juba mainitud, siis selle veidrat paiknemist on võimalik selgitada ühe keelejuhi idiolekti mõjuga). Lisaks kuuluvad lõunaeesti murderühmaga kokku ka kirde- ja saarte murre. Teise grupi moodustavad ida-, kesk-, lääne- ja rannamurre.

Siinkohal tuleb mainida, et selle korrespondentsanalüüsi graafiku puhul kirjeldavad kaks esimest mõõdet ära vaid 17,5% koguinertsist. See tähendab, et suur osa murrete, murrakute ja elususe omavahelistest suhetest on kirjeldatud hoopis mõnel muul mõõtmel ja järelduste juures tuleks seda arvesse võtta. Samuti on koguinerts vaid 3,04 (maksimaalne koguinerts saaks olla 41), mis tähendab, et kõikide tunnuste vaheline korrelatsioon ei ole eriti suur.

Seega kuigi võib teatud mööndustega järeldada, et lõunaeesti murderühm on muudest murretest erinev, siis kaht ülejäänut murderühma selle nähtuse uurimisel selgelt ei eristu. Samuti ei saa murdeid jaotada Ida- ja Lääne-Eesti murreteks, sest graafiku järgi käituvad sarnaselt kirde- ja saarte murre, mida räägitakse Eesti eri nurkades. Kui nähtuse puudumist saarte murdes võiks seletada vähese kontaktiga saarte ja maismaa vahel, siis kirdemurdega asi nii lihtne ei ole – kui nähtust esineb rohkelt (ja siinse töö andmete põhjal kõige rohkem) rannamurdes, siis pole päris selge, miks see ei ole levinud ka naabruses asuvasse kirdemurdesse. Veelgi enam, kirdemurret ääristavas rannamurde Viru-Nigula murrakus esineb sellist pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist olulisel määral (16,7% kõikidest pronoomeni kasutustest viitasid elutule referendile), aga kohe Viru-Nigula murraku kõrval kasutatavas kirdemurde Lüganuse murrakus ei esine nähtust üldse. Ka teises kirdemurdega külgnevas, idamurde Avinurme murrakus on elutute referentide osakaal üpris kõrge (20% kõikidest pronoomeniga *kes*

viidatud referentidest). Seega kontaktide puudus ei tohiks olla põhjus, miks nähtust kirdemurdes ei esine. On võimalik, et nähtuse puudumist on mõjutanud hoopis midagi muud, näiteks mõne teise keele kontakt või kontakti puudumine.

Jooniselt 5 on näha, et kirdemurde kõik murrakud käituvad ühtmoodi ja seda kinnitab ka kõikide murrete murrakutes esinenud elusate ja elutute referentide sagedustabel (vt lisa 2), kus kirdemurde kõigis murrakutes on pronoomeniga *kes* viidatud elutute referentide osakaal kõikidest referentidest alla 7,4%, aga enamasti veel olulisemalt väiksem. Seega saab kindlalt väita, et kirdemurdele nähtus omane ei ole. Kuna Mulgi murde puhul sai juba näidatud, et selle paiknemine graafikul on mõjutatud ühe keelejuhi idiolektist, siis saab esialgu öelda, et lõunaeesti murderühmas ja kirdemurdes on elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamine perifeerne või puudub täiesti.

Järgnevalt on vaadeldud täpsemalt ülejäänud murdeid, kus on elutule viitavata pronoomeni *kes* kasutus sage.

Korrespondentsanalüüsi graafikut (joonis 5) vaadates võib eeldada, et murrakud eristuvad joonisel nendest murretest, mille hulka kuuluvaks neid loetakse, seetõttu, et neis kasutatakse pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist kas rohkem või vähem kui keskmiselt ülejäänud murdes. Seda on selgelt näha ka järgnevas analüüsis, milles on murdeid lähemalt analüüsitud nende elutute referentide osakaalu järjekorras, alates suurimast. (Kõikide murrete murrakute elutute referentide andmed sageduse ja elutuse osakaalu kohta on detailselt toodud lisa 2.)

Rannamurdes eristuvad joonise 5 järgi rannamurde keskmisest Kuusalu ja Haljala murrak. Esimeses neist ei esine pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist üldse, teises esineb seda keskmisest rohkem (murde keskmine on 17%, Haljala murrakus 26,2%, näide 1). Seega kui jätta välja K. Pajusalu jt (2009: 155) järgi kõige konservatiivsemalt rannamurde jooni säilitanud Kuusalu murrak, on nähtuse esinemine rannamurdes üpriski sage.

- (1) *miss tahes raud sai siledast lihitud (.) a *teise kui ol'i *ümmargust *tarvis (.) sis=li *niskene (.) *kuonus=põhjaga (.) mis *kellega said *ümmargust *lihtida*
RANNA Hlj

Idamurdes pole asi päris nii selge – kahes murrakus (Avinurme ja Palamuse) on pronoomeniga *kes* viidatavate referentide osakaal umbes 20% (näited 2–3), kahes teises (Kodavere ja Torma) aga alla 10%. Torma on eristunud idamurde keskmisest ka korrespondentsanalüüsi graafikul (joonis 5). Nende põhjal võib öelda, et elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamine on kõikides uuritud idamurde murrakutes võimalik, kuid see on sage pigem läänepoolsemates murrakutes, mis on olnud keskmurdest mõjutatud (Univere 1996: 15), ning mitte murde tuumalal.

- (2) *no aga sell=aeal eij=õld jällä (.) noh seda .saage **kellega** puid leigatta* IDA Avi
 (3) *märjäst kastad niid lina+.kiirmed (.) **kellega** sa (.) **kellega** sa punud (...) siis .tõmmad märja näppuga nad läbi siis eij=ole karvane ega lagune ära* IDA Pal

Keskmurdes on elutute referentide osakaal üsna ühtlane peaaegu kõikides murrakutes, jäädes enam-vähem vahemikku 9–15%. Selgelt eristuvad kaks murrakut: Juuru murrakus on elutute referentide osakaal lausa 46,9%, Harju-Madise murrakus aga ainult 1,8%. Harju-Madise murraku puhul on tegemist ootamatu tulemusega, sest just selle murraku varasemas kirjelduses oli nähtuse esinemist täheldatud (Juhkam 2012: 468). Pole päris selge, mis sellise erinevuse teoreetilise ja empiirilise materjali vahel on põhjustanud. Andmestikus on selles murrakus viis keelejuhti ja 64 pronoomeni *kes* esinemist, seega on murrak piisavalt esindatud ja vähest pronoomeni esinemist ei saa nähtuse puudumise põhjuseks tuua.

Juuru murraku keelejuhte (kokku viis erinevat) lähemalt uurides selgub, et seal murrakus leidub keelejuhte, kelle tekstides viitab enamik pronoomeni *kes* kasutusjuhtudest elutule referentidele (näited 4–5), aga samas ühe keelejuhi jutus ei esine nähtust üldse. Üldiselt võib aga terve keskmurde lugeda nähtuse arvukaks levialaks.

- (4) *ei miss sialt .ikka varastada ol'i ega põld (.) .soantki (.) igal+pool ol'id vahid .juures (.) **keda** sa varastad* KESK Juu
 (5) *aesad käeväd .raudadegä ees rauwad on säl (...) jalaste peäl (...) ja aesad on rauwast kongsud (...) **kellega** (...) need .senna jälle jalase .peäle (...) .sisse pistettäkse* KESK Juu

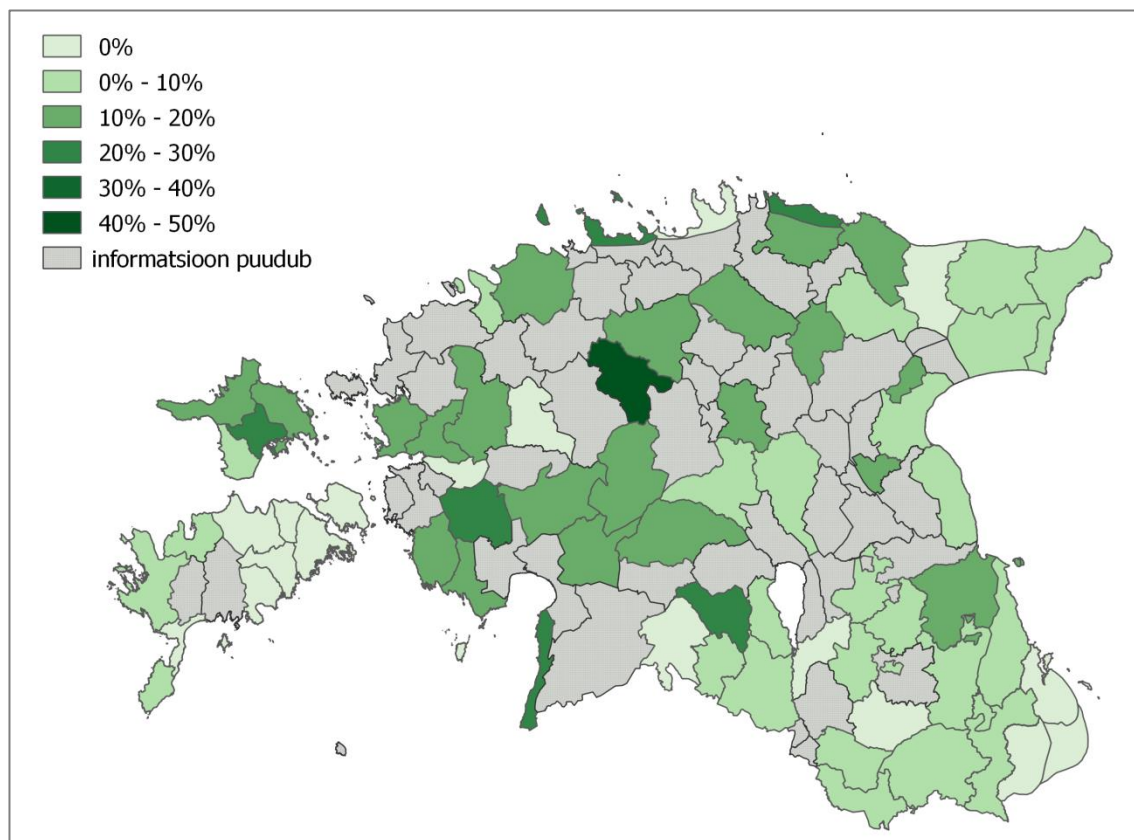
Ka läänemurdes on võimalik väita nähtuse ühtlast esinemust – peaaegu kõikide murrakute pronoomeniga *kes* viidatud elutute referentide osakaal jääb 11–22% vahemikku. Nendest erinevad graafiku järgi vaid kaks murrakut: Häädemeeste ja Kirbla. Esimeses on pronoomeniga *kes* viidatud elutute referentide osakaal murde keskmisest suurem (27,3%, näide 6), teise puhul nähtus puudub täielikult. Niisiis saab läänemurde kohta teha sarnase järelduse keskmurdega: murdes on nähtus siin töös uuritud murrakutest kindlalt juurdunud vaid ühe murraku erandiga.

- (6) *ne ol'lid suured nagu ne püttad onn nüid nagu (.) ollette ju näinu ari- (.) räi- (.) püttad **kellega** .veettaks LÄÄNE Hää*

Saarte murde puhul on aga sagedustabelit (lisa 2) uurides väga kindlalt näha sama tulemus, mida näitab ka korrespondentsanalüüsi graafik joonisel 5 – pigem kuulub selle nähtuse puhul saarte murre kokku lõunaeesti murderühmaga kui põhjaeesti omaga. Nimelt on peaaegu kõikides murrakutes elutute referentide osakaal alla 3%, kaheksas murrakus viieteistkümnest nähtus täiesti puudub. Saarte murde keskmist osakaalu tõstavad kolm murrakut – Käina (28,6%, näide 7), Pühalepa (16,4%, näide 8) ja Reigi (15%, näide 9). Kõiki neid murrakuid räägitakse Hiiumaal. Seega on pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamine rohkesti levinud Hiiumaal, aga mitte Saaremaal ega teistel väiksematel saartel.

- (7) *nüid onn masinad **kess** villa (.) kui vill jäll pikkem onn **kess** villa ära .kraasivad SAARTE Käi*
 (8) *narid old kaa **kelle** sees magadi seal=ja SAARTE Phl*
 (9) *aga **kissel** kaks või üks lõng pii vahel oli (.) see oli üks+pidi labane SAARTE Rei*

Joonisel 6 on Eesti kaardil ära toodud kõikides andmestikus olevate murrakutes pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamise osakaal. Sellelt on näha, et uuritud murrakute põhjal viidatakse pronoomeniga *kes* elutule referendile peamiselt Põhja- ja Kesk-Eestis, vähesel määral või mitte üldse esineb nähtust Lõuna- ja Ida-Eestis ning Saaremaal.

Joonis 6. Pronoomeniga *kes* elututele referendile viitamise osakaal murrakuti (kaardi põhja kohandanud EKI 2014 põhjal Kristel Uiboaed).

Levikuanalüüsi lõpuks leiti, et pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamine on sage ranna-, lääne- ja keskmurdes, samuti on see rohkelt levinud osades idamurde murrakutes ja Hiiumaal. Äärmiselt vähe esineb nähtust aga teistes saarte murde murrakutes, lõunaeesti murderühmas ja kirdemurdes. Seega sai hüpotees, et pronoomenit *kes* kasutatakse elutule referendile viitamiseks enim põhjaeesti murderühmas ja vähe lõunaeesti murderühmas, osaliselt kinnitust, kuid hüpoteesile vastupidiselt esineb nähtust vaid saarte murde Hiiumaa murrakutes ja kõige enam kasutatakse elututele referentidele viitamiseks pronoomenit *kes* rannamurdes.

8.1.2. Lausetüüp

Siin peatükis on vaadeldud pronoomeni *kes* kasutust lausetüübiti, et leida, kas teatud lausetüüpides on elututele referentidele pronoomeniga *kes* viitamine sagedam ja rohkem eelistatud. Püstitatud hüpoteesi kohaselt võiks sellist pronoomeni kasutust leiduda kõige enam relatiivlausetes, kuna nendes võib küsimarkeri tähendus olla kõige rohkem hägustunud (vt täpsemalt peatükk 4).

Lausetüüpide alusel on kõik andmestikus esinenud laused jagatud seitsmeks tüübiks: relatiivlause (näide 10), pealauseta relatiivlause (näide 11), küsilause (näide 12), retooriline küsilause (näide 13), kaudküsilause (näide 14), kordusviitamine loetlemisel ehk loetelulause (näide 15) ja muu lause. Retooriliste küsilausestena on käsitletud ka nn „või kes“ ning „ja kes“ lauseid (näited 16–17), sest tegemist on küll kuulajale suunatud küsimustega, kuid need ei oota sarnaselt retoorilistele küsimustele vastust. Sellised relatiivlause, mille puhul nende laiendatav pealause ei eelne kohe relatiivlausele, vaid on üks või mitu osalauset eespool, on siiski kategoriseeritud kui tavalised relatiivlause ja mitte kui pealauseta relatiivlause, sest nende puhul on pealause selgelt olemas (näide 18).

- (10) **ärjad olivad igal maeal kaks *ärga kes olid *künni=jaust* KIRDE Jõh
- (11) *nuo+jahh kiss .tahtis teha naa .tossudest siis .üitti auwe+.gapsas kus'kile .püt'ti (...).auttasid ää nattukke kieva .viega ja pani .püt'ti* KESK Amb
- (12) *kelle müt's oli siis see (.) selle Lauri vana müt's või* LÄÄNE Mar
- (13) *maa mälettagi oast+.numbrid änam .ühti (.) nee oo meelest juba kadun (...) kiss teab kus=naad läin oo* SAARTE Muh
- (14) *jaq (.) eit=tiijäq kess tu pesä sõss ol' .maaha ajanu* VÕRU Plv
- (15) *ja latsõq=siss kess kud'i p- (...) siss kud'i nohh nüüd (...) pit's'+pillo (.) kess kud'i kinnast kes kud'i sukka* SETO ISe
- (16) *üks nuort+*võittu paruni pueg või kess ta oli (.) oli sial *vankri pääl* RANNA Hlj

- (17) küll seal oli siis neid saadikkuid ned suured mehed olivad kõik käisid siis seal kõne+.duoolis (.) nied (.) advugat'tid ja **kiss** need olivad (.) seal KESK Pee
- (18) .viimaks oli üks mõni mõni .seukke inimene **kes** .võttis karja s- suiks kaubeldi kohe karjaseks ning siis maksetti .talle palk (.) **kess** .oidis .lambad SAARTE Pöi

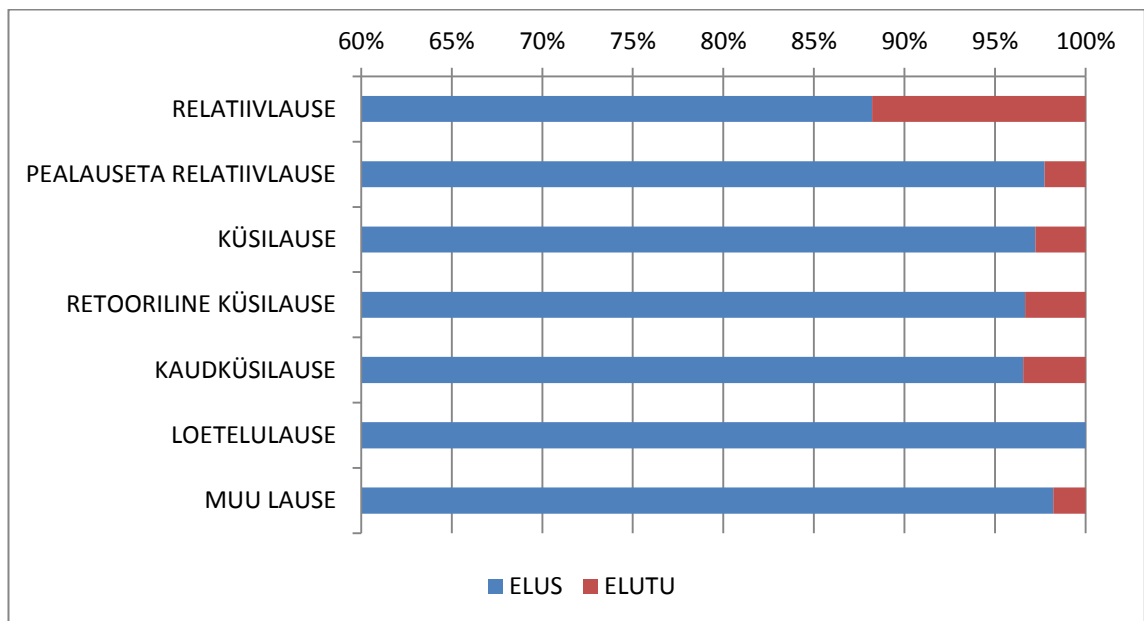
Kõikides lausetüüpides esinevate pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide sagedused on välja toodud tabelis 4. Kõige enam on töö andmestikus relatiivlauseid (64,3% kõikidest näitelausestest) ja nende hulgas esines ka kõige rohkem elutuid referente sisaldavaid lauseid (11,8%). Teiste lausetüüpide puhul olid elutute referentide osakaalud äärmiselt väikesed. Loetelulause puhul ei esinenud elututele referentidele viitamist üldse. Seega on lausetüüpidele püstitatud hüpotees leidnud kinnitust – pronoomenit *kes* kasutatakse elututele referentidele viitamiseks põhiliselt relatiivlausest.

Tabel 4. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide kasutussagedused ja elutute referentide osakaal lausetüüpide lõikes.

lausetüüp	elus	elutu	Σ	elutuse %
RELATIIVLAUSE	1677	224	1901	11,8
PEALAUSETA RELATIIVL.	173	4	177	2,3
KÜSILAUSE	70	2	72	2,8
RETOORILINE KÜSIL.	260	9	269	3,4
KAUDKÜSILAUSE	140	5	145	3,5
LOETELULAUSE	41		41	0
MUU LAUSE	55	1	56	1,8
Σ	2416	245	2661	9,2

Kõikide lausetüüpide pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide osakaalud on esitatud joonisel 7.

Joonis 7. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide osakaalud lausetüüpide lõikes.

Küsilauseid, milles *kes* viitab elutule referendile, oli kogu andmestikus vaid kaks. Mõlemad neist on keelejuhi otsesed küsimused intervjuerijale (näited 19–20). Kui tegemist on olnud jutu sees refereeritud küsimusega (näide 21), siis on pronoomeniga viidatud siiski vaid elusatele referentidele. Seega saab küsilauses pronoomenit *kes* kasutada elututele referentidele viitamiseks, aga ainult juhul, kui küsimus on kuulajale suunatud. Kui tegemist on jutustuses kellegi küsimuse refereerimisega, siis viidatakse pronoomeniga *kes* vaid elusatele referentidele. See võib selgitada ka seda, miks retoorilistes küsimustes elutuid referente leidub – kuigi retoorilised küsimused vastust ei oota, on need siiski alati otse kuulajale suunatud.

(19) INT: *mis=se .muldamise ader ol'i sis kuda+.moodi see .väl'ja nägi*

KJ: *a miss **kellega** mullat'ti*

INT: *jaa LÄÄNE Rid*

(20) *aga **kellega** teil pesu sileks .tehti linane pesu tead=sa seda kaa miss=asjaga*
SAARTE Käi

- (21) *.suiline oli (.) .võttand kappi ukse .lahti ning .kalland se petti ära=ning (...) see vana+eit oli .söukse .moekka juttuga sina armas .elde aeg (.) kes selle petti on täna siit ära söönd SAARTE Pha*

Relatiivlausetes puhul oli andmestikus kodeeritud ka see, kas näitelause pealauses sisaldub põhi, mida relatiivlause laiendab. Suulises kõnes on põhja ärajätmine tavaline nähtus. Töö andmestikus esineb põhjata relatiivlauseid 238, millest vaid kahes oli tegemist elutu referendiga (näited 22–23). Seega kõikidest relatiivlausestest olid põhjata 12,5%, kuid elutut referenti sisaldavatest relatiivlausestest olid põhjata ainult 0,9% lausetest. Võimalik, et kui pronoomeniga *kes* viidatakse elutule referendile, siis võib põhja ärajätmine tekitada arusaamisprobleeme ja seetõttu tunnevad keelekasutajad vajadust relatiivlause põhi pealauses selgelt sõnastada.

- (22) *mina ei tia siss kus õl'i+vabrikus=nad onn läind (...) ja omale jäi kaa keda sa jäll=tuleva kevadi maha kül'isid (.) nattukke KESK SJn*
- (23) *see ol'i kellega linad .pehmes peksetti (...) võib .olla ehk mõnel oo .praegu veel LÄÄNE Tõs*

Seda järeldust on kontrollitud ka hii-ruut-testiga. Olgu hüpoteesipaar järgnev:

H_0 : põhja olemasolu ja referendi elusus on sõltumatud

H_1 : põhja olemasolu ja referendi elusus on sõltuvad.

Test annab olulisustõenäosuseks $p = 4 * 10^{-8}$, seega saab vastu võtta sisuka hüpoteesi, mis kinnitab osakaalude põhjal tehtud järeldust – põhja olemasolu relatiivlausest on sõltuv referendi elususest. Samas on Craméri seosekordaja väike ($V = 0,112$), mis näitab ainult nõrka seost uuritud tunnuste vahel. Samuti on põhjata ja elutute referentidega näitelauseid töö andmestikus nii vähe, et päris lõplikke järeldusi nende põhjal teha ei saa.

8.1.3. Kääne

Viimane uuritav tunnus, mille põhjal pronoomeni *kes* kasutust on vaadatud, on pronoomeni kääne. Hüpoteesiks on, et pronoomenit *kes* kasutatakse sagedamini elutule referendile viitamiseks siis, kui pronoomen on komitatiivis, mis väljendab vahendit.

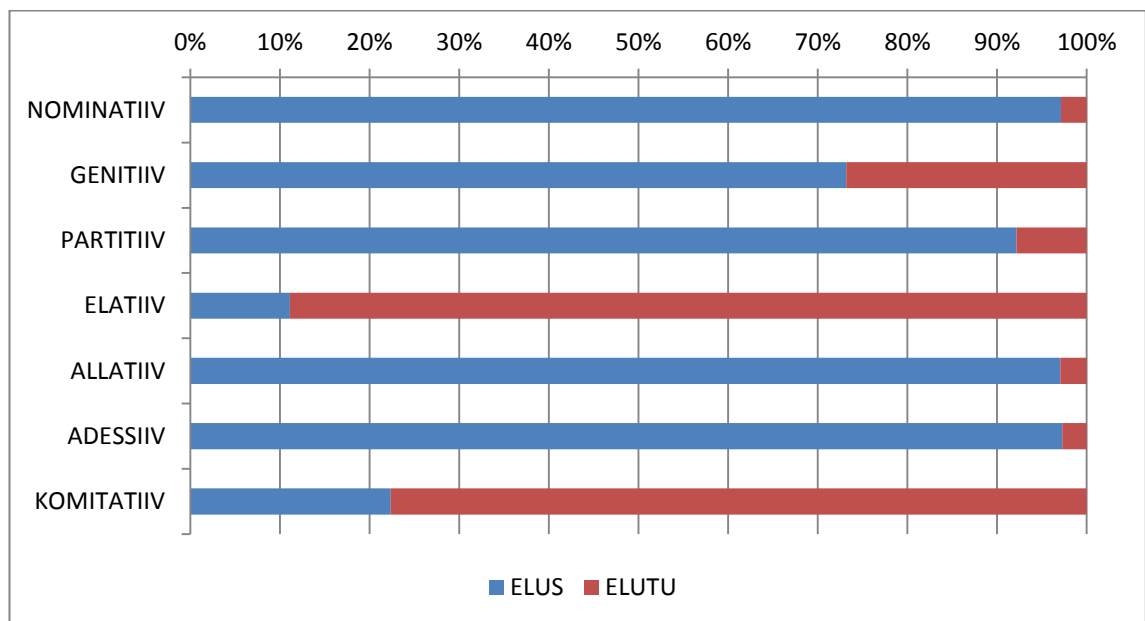
Töö andmestikus on pronoomeni *kes* käänetest esindatud ainsuses seitse (nominatiiv, genitiiv, partitiiv, elatiiv, allatiiv ja komitatiiv) ja mitmuses kolm (nominatiiv, genitiiv ja adessiiv). Analüüsis pole ainsuse ja mitmuse vorme eristatud, eeldades, et arvukategooria siinkohal mõju ei avalda. Käänete sagedused on esitatud tabelis 5.

Tabel 5. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide kasutussagedused ja elutute referentide osakaal käänete lõikes.

kääne	elus	elutu	Σ	elutuse %
NOMINATIIV	1866	55	1921	2,9
GENITIIV	71	26	97	26,8
PARTITIIV	47	4	51	7,8
ELATIIV	3	24	27	88,9
ALLATIIV	33	1	34	2,9
ADESSIIV	360	10	370	2,7
KOMITATIIV	36	125	161	77,6
Σ	2416	245	2661	9,2

Ootuspäraselt esineb andmestikus kõige rohkem nominatiivis pronoomenit (72,2% kõikidest näitelausetest), kuid teistest enam oli ka adessiivis (13,9%) ning komitatiivis (6,1%) pronoomeneid. Selgelt eristuvad kaks käänet, mille puhul on elutud referendid ülekaalus – elatiiv (88,9% kõikidest elatiivis pronoomeniga lausetest) ja komitatiiv (77,6% kõikidest komitatiivis pronoomeniga lausetest). Neid kaht käänet on peatükis edasi ka lähemalt uuritud. Vastupidiselt on protsentuaalselt vähe elutuid referente kasutatud adessiivis (2,7%), allatiivis (2,9%) ja nominatiivis (2,9%) pronoomeni puhul.

Siiski oli andmestikus kõigi käänete puhul nii elusale kui ka elutule referendile viitavat pronoomenit. Sellest võib järeldada, et selline pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamine ei ole limiteeritud kindlatele käänetele, vaid on kasutusel terves paradigmas. Samas tundub, et mõningad käänded soodustavad elutu referendi kasutust rohkem kui teised. Kõikide käänete elutute referentide osakaalud on esitatud joonisel 8. Tasub tähele panna, et siin graafikul on osakaalude telg esitatud täielikult, st alates nullist.

Joonis 8. Pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide osakaalud käänete lõikes.

Käände ja referendi elususe omavahelise seose hindamiseks on andmestikul rakendatud hii-ruut-testi, mille hüpoteesid on järgmised:

H_0 : kääne ja referendi elusus on sõltumatud

H_1 : kääne ja referendi elusus on sõltuvad.

Test annab olulisustõenäosuseks $p < 2,2 * 10^{-16}$, mille põhjal saab vastu võtta sisuka hüpoteesi, mis näitab, et referendi elusus sõltub pronoomeni käändest. Seose tugevust näitab Craméri seosekordaja $V = 0,687$, mille järgi on tegemist peaaegu tugeva seosega

tunnuste vahel. See kinnitab ka eelnevat järeldust, et teatud käänetes on elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamine märksa rohkem eelistatud kui teistes.

Edasi on täpsemalt uuritud elatiivis ja komitatiivis pronoomeneid sisaldavaid näitelauseid.

„Eesti keele käsiraamatu“ (2007: 248–249) järgi on elatiivil mitmeid funktsioone: sellega saab väljendada lähtekohta, algusaega, lähteseisundit, võrdlusalust, materjali, põhjust, lisandit, passiivse infiniittarindi tegevussubjekti, kellest või millest midagi tuleb või saab jne. Samuti vormistab elatiiv paljude verbide reksioonilist laiendit. Selleks, et välja selgitada, kas elatiivis pronoomeni funktsioon lauses kuidagi pronoomeni valikut elutu referendi korral mõjutab, on igale andmestikus esinenud elatiivis pronoomenile määratud selle semantiline funktsioon. Elatiivi funktsioonide esinemissagedused referentide elususe järgi on esitatud tabelis 6.

Tabel 6. Elatiivis pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide kasutussagedused ja elutute referentide osakaal elatiivi funktsioonide lõikes.

funktsioon	elus	elutu	Σ	elutuse %
LÄHTEKOHT		3	3	100
ALGUSAEG		1	1	100
MATERJAL	1	20	21	95,2
REKTSIOON	1		1	0
TULEMUS	1		1	0
Σ	3	24	27	88,9

77,8% kõikidest elatiivis pronoomenitest on materjali funktsioonis, mis ongi üks elatiivi põhilistest funktsioonidest (näide 24). Samas on tegelikult elatiivi prototüüpne funktsioon väljendada lähtekohta ja nähes, et siin andmestikus on lähtekoht esindatud vaid kolmes näitelases (ja neiski mitte kõige tavalisema koha kujul, näited 25–26), siis ilmselt võib väita, et pronoomeniga *kes* pigem siiski ei saa viidata referentidele, mis väljendavad asukohta. Kuna siinse töö andmestikus on kõik elatiiviga väljendatud materjalid selgelt tajutavad esemed või objektid (nt puud, paelad-lõngad-niidid, riided,

kivid jm), siis ilmselt on pronoomeniga *kes* eelistatud viidata sellistele elututele referentidele, mis pole abstraktsed.

- (24) *vat see pidi nii pieenikke=ja (.) ilus olema see (.) lõng kellest .koot'ti (.) kellest ned linad .tehti .sakstelle ja (.) pesu kõik ilus kõik pidi nii pieenikke olema*
KESK Juu
- (25) *eks=ta old .ikke üks nõu raud+vitsad pial ja (...) kõrvad kõrvad .külges kellest sa .tõs'tsid teda* KESK Kos
- (26) *siiss ol'i veel .vask+suad jälle (.) kellest saa veel läbi .tõmmasid need lõngad=ja* LÄÄNE Tõs

Komitatiivi ülesanne on EKK (2007: 253) kohaselt väljendada koos- või kaasaolu, vahendit, aega, viisi või seisundit ja kindlate verbide rektisioonilise laiendina asja, millele tegevus on suunatud. Selleks, et selgitada komitatiivi funktsiooni mõju pronoomeni valikule, on igale andmestikus esinenud komitatiivis pronoomenile määratud selle semantiline funktsioon. Komitatiivi funktsioonide esinemissagedused referentide elususe järgi on esitatud tabelis 7.

Tabel 7. Komitatiivis pronoomeniga *kes* viidatud elusate ja elutute referentide sagedused ja elutute referentide osakaal komitatiivi funktsioonide lõikes.

funktsioon	elus	elutu	Σ	elutuse %
KAASAOLU	31		31	0
VAHEND	2	125	127	98,4
REKTSIOON	3		3	0
Σ	36	125	161	77,6

Nagu tabelist 7 on näha, kasutatakse komitatiivis pronoomenit *kes* elutute referentidele viitamiseks vaid siis, kui referent on lauses vahendi funktsioonis (näited 27–28). Kuna komitatiivi vahendi funktsioon on välja arenenud kaasaolu funktsiooni spetsialiseerumisest metafoori „vahend on kaaslane“ kaudu (Metslang jt 2017: 157), siis on pronoomeni *kes* kasutamine isegi loogiline – kaaslasest on grammatiseerumise käigus saanud vahend, millele saabki sellisel juhul elusa pronoomeniga viidata.

- (27) *no nüüd ommaq õ (...) puha .jälkki omm pleikk+.kastron'i **kellega** võttat vett*
TARTU Võn
- (28) *ja mutter+*aamer on sie *kellega (.) sai *aukku *sisse *lüödud (...) ja *peittel*
*kellega *kat'ki said *löödud RANNA Hlj

Elusa referendi puhul esineb funktsioone rohkem, peamiselt kaasaolu funktsioon (86,1% kõikidest elusatest referentidest), kuid ka elusa referendiga lausetes ei ole esindatud kõik komitatiivi võimalikud funktsioonid. Kahes näites, kus on elusat referenti kasutatud vahendi funktsioonis, on referentideks tööloomad (näide 29). Muudel juhtudel elusaid referente siiski vahenditena ei käsitletud.

- (29) *tea miss seal ned *karttuli *ärjäd õlivad *kellega sis *aetti neid vagusid *lahti*
KIRDE Jõh

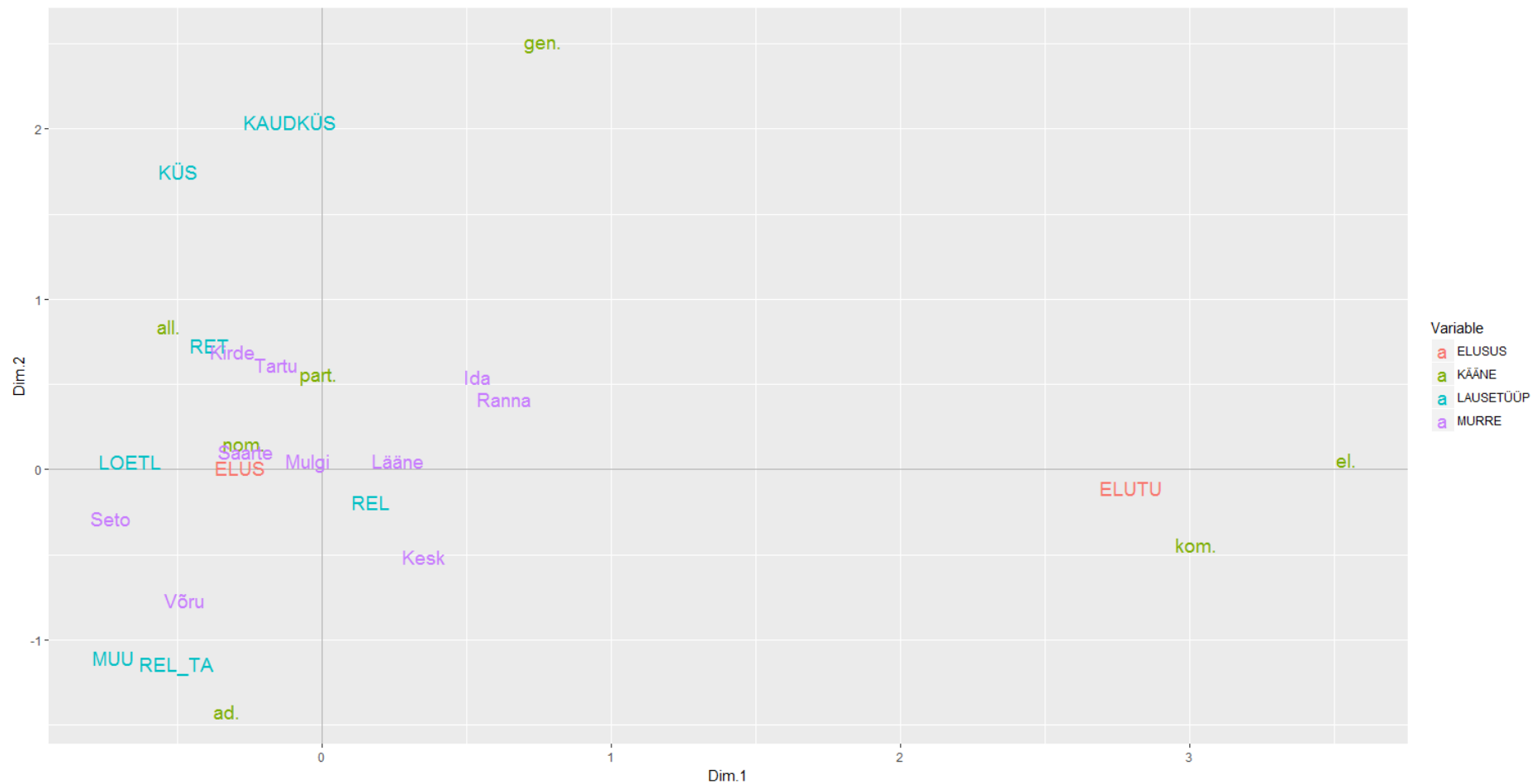
Käänete analüüsis sai kinnitust hüpotees, et elutule referendile viitamiseks kasutatakse pronoomenit *kes* sageli siis, kui pronoomen on komitatiivis. Lisaks aga selgus, et veelgi sagedamini viidatakse elutule referendile juhul, kui pronoomen *kes* on elatiivis: peaaegu kõikide elatiivis pronoomenite puhul oli tegemist elututele referentidele viitamisega.

8.1.4. Koondanalüüs

Andmete koondanalüüsiks on mitmest korrespondentsanalüüsi rakendatud korraga tunnustele elusus, murre, lausetüüp ja kääne. Analüüsi tulemus on esitatud joonisel 9.

Graafik kinnitab peamiselt kõiki juba ennist leitud tulemusi. Prototüüpne on siiski pronoomenit *kes* kasutada elusatele referentidele viitamiseks, mida näitab graafikul see, et elususe väärtus 'elus' on üpris lähedal telgjoonte ristumiskohale. Samuti on suur osa muudest tunnustest selle elususe väärtuse ümber koondunud.

Ainsad väärtused, mis käivad selgelt koos elususe väärtusega 'elutu', on käänded komitatiiv ja elatiiv. See on ka väga oodatav tulemus, sest need kaks käännet olid kõikide tunnuste kõikide väärtuste hulgas ainsad, mille puhul elutute referentide osakaal oli

Joonis 9. Mitmese korrespondentsanalüüsi graafik tunnustele elusus, murre, lausetüüp ja kääne (lausetüüpide lühendid: REL – relatiivlause, REL_TA – pealauseta relatiivlause, KÜS – küsilause, KAUDKÜS – kaudküsilause, RET – retooriline küsilause, LOETL – loetelulause, MUU – muu lause).

suurem kui elusate referentide oma. Ülejäänud käänetest paiknevad keskmisest kaugemal veel genitiiv ja adessiiv. Neid on mõjutanud lausetüübid – kui jätta lausetüübi tunnus analüüsist välja, paiknevad mõlemad keskmisele märksa lähemal.

Kuigi kõik murded on enam-vähem paigutatud graafiku telgede ristumiskohale, saab siiski ka neis joonise järgi grappe moodustada. Horisontaalse, elusamast elutumaks muutumise mõõtmel järgi tekib kaks gruppi: esiteks Seto, Võru, kirde-, Tartu, saarte ja Mulgi murre ning teiseks lääne-, kesk-, ida- ja rannamurre, mis kattub täpselt peatükis 8.1.1 tehtud korrespondentsanalüüsi tulemustega. Vertikaalsel mõõtmel on grupid aga märksa erinevad: esiteks Seto, Võru ja keskmurre, siis saarte, Mulgi ja läänemurre ning lõpuks kirde-, Tartu, ida- ja rannamurre. Kuna tekkinud gruppide siseselt on pronoomeni *kes* kasutus üpriski erinev, on ilmselt teised analüüsi kaasatud tunnused sellist vertikaalset grupeerumist mõjutanud.

On selge, et ka selle graafiku järgi eriti ei eristu tüüpiline murrete liigitus põhjaeesti, lõunaeesti ja kirderanniku murderühmaks. Kui eelmise korrespondentsanalüüsi graafiku (joonis 5) põhjal sai lõunaeesti murderühma mööndustega eraldada, siis kõikide tunnuste analüüsi lisamisel kaob isegi see võimalus.

Ka lausetüübid on horisontaalset mõõdet (skaalal elusast elutuks) vaadates koondunud peaaegu ühele joonele, kõige rohkem eristub ehk relatiivlause, kus oligi kõige rohkem elutuid referente. Vertikaalset mõõdet uurides on küll näha, et lausetüüpide kasutust on murded ja käänded mõjutanud, kuid elususe tunnusel ilmselt lausetüüpidele suurt mõju pole. Samas saab järeldada, et näiteks küsilause ja kaudküsilause käituvad märksa sarnasemalt kui küsilause ja retooriline küsilause ning keskmisele, kõige tüüpilisemale kasutusele on kõige lähemal relatiivlause.

Graafikul kujutatud kaks esimest mõõdet kirjeldavad ära 64,8% protsenti koguinertsist. Seega saab selle joonise põhjal teha kindlamaid järeldusi kui eelmise korrespondentsanalüüsi graafiku põhjal, kuid mingid tunnustevahelised seosed ja paigutused jäävad siiski kahemõõtmelisel graafikul nägemata. Koguinerts on aga vaid 0,12 (maksimaalne koguinerts saaks olla 10), seega ei ole kõikide analüüsi kaasatud tunnuste vahel väga suurt korrelatsiooni.

8.1.5. Pronoomenite *kes* ja *mis* koosesinemine

Andmeid analüüsides ja näitelauseid täpsemalt uurides jäid mitmel pool silma huvitavad lausekonstruktsioonid, mis sisaldavad korraga nii pronoomenit *mis* kui ka pronoomenit *kes*. Osal juhtudel neist on osalausest alustatud pronoomeniga *mis* ning seejärel on see parandatud pronoomeniks *kes* (näited 30–33). Teisel juhul on samas osalauses või lähestikku paiknevates osalauses kasutatud samale referendile viitamiseks mõlemat pronoomenit (näited 34–35).

- (30) *ei ei ei (.) ahh jaa jaa jaa (.) nied miss kellega ta ise .kün'dis (.) ega ta neid ei müind KESK VJg*
- (31) *no sântse riista sântse r- .aamri miss vasarr kellega na tsagasiva niid VÕRU Krl*
- (32) *miss tahes raud sai siledast lihitud (.) a *teise kui ol'i *ümmargust *tarvis (.) sis=li *niskene (.) *kuonus=põhjaga (.) mis *kellega said *ümmargust *lihtida RANNA Hlj*
- (33) INT: *mis=se .muldamise ader ol'i sis kuda+.moodi see .väl'ja nägi*
KJ: *a miss kellega mullat'ti*
INT: *jaa LÄÄNE Rid*
- (34) *aga kellega teil pesu sileks `tehti linane pesu tead sa seda kaa miss asjaga SAARTE Käi*
- (35) *ei miss sialt .ikka varastada ol'i ega põld (.) .soantki (.) igal+pool ol'id vahid .juures (.) keda sa varastad KESK Juu*

Selline kasutus on äärmiselt huvitav, jättes just esimeste näidete puhul mulje, nagu keelejuhile oleks omasem või loomulikum kasutada elututele referentidele viitamiseks pronoomenit *mis*, kuid miski sunnib teda siiski ennast parandama. Samuti tundub, et kuigi eelnevates peatükkides on leitud teatud murded ja konstruktsioonid, mille puhul uuritav nähtus sagedamini ilmneb, siis tegelikult ei kehti sellele isegi sama keelejuhi jutus alati kindlad reeglid.

Leitud näitelauseid täpsemalt vaadates paistab aga, et kõik sellistes lausetes esinevad pronoomenid *mis* on nominatiivis. Eelnev analüüs näitas, et nominatiivi hulgas oli elutuid referente kõigist käänetest peaaegu kõige vähem (ainult 2,9%), olgugi, et tegemist oli kõige rohkem andmestikus kasutatud käändega. Kuigi ennist jõuti järeldusele, et nähtus esineb terves pronoomeni *kes* paradigmas, siis võib-olla tuleb siiski tõdeda, et nominatiivi puhul on isegi neis murretes, kus nähtus on laialdaselt levinud, ja neil keelejuhtidel, kes muidu nähtust kindlalt kasutavad, prototüüpsem kasutada nominatiivis elututele referentidele viitamiseks pronoomenit *mis*.

8.1.6. Kokkuvõte

Pronoomeni *kes* kasutust murdeti uurides saadi tulemuseks, et selle pronoomeniga elutule referendile viitamine on tõesti rohkelt levinud põhjaeesti murderühmas (nagu hüpoteesiks püstitati), kuid mitte ühtlaselt. Idamurde murrakutes on seda sagedalt vaid pooltes murrakutes: tuumala murrakutes on selle nähtuse esinemine vähene (kuni 8,9% pronoomeniga *kes* viidatud referentidest olid elutud), seda leidub pigem idamurde läänepoolsemates murrakutes, mis on olnud pikema aja vältel keskmurde mõjupiirkonnas (Univere 1996: 15). Saarte murde puhul esineb sagedat pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamist ainult Hiiumaa murrakutes (kus elutule referendile viitasid 15–30% pronoomenitest).

Kõige rohkem esineb pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist aga rannamurdes (17% kõigist pronoomenitest viitasid elutule), mis kuulub kirderanniku murderühma. Näib, et ka selle murde puhul võib tegemist olla mõne muu murde (näiteks keskmurde) mõjuga, sest kõige konservatiivsemalt rannamurde algseid jooni säilitanud Kuusalu murrakus (K. Pajusalu jt 2009: 155) puudub selline pronoomeni *kes* kasutus täielikult.

Huvitaval kombel rannamurde naabermurdes kirdemurdes esineb pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist üpris vähe (kõige rohkem Iisaku murdes 7,4%, kuid üldiselt sellest märksa vähem), mida on keeruline seletada, kuna keelekontaktid nende murrete

vahel olid olemas ja üldiselt liigitatakse neid murdeid kokku. Nii kirdemurret kui ka idamurde tuumala on kirjeldatud kui vajapärast (K. Pajusalu jt 2009: 148, 161), seega see ühisosa võiks selgitada nähtuse vähest esinemist: vadja keeles on interrogatiivpronoomenid selgelt elususe põhjal eristatavad, relatiivpronoomenite hulgas puudub aga sõna 'kes' täielikult ja selle funktsiooni on üle võtnud sõna 'kumb' (täpsemalt on vadja keele pronoomeneid kirjeldatud peatükis 5.1).

Lõunaeesti murderühma murretes esineb elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamist vähe (vähem kui 10% kõikidest pronoomenitest viitasid elututele referentidele) või mitte üldse. Ka see tulemus kattus püstitatud hüpoteesiga.

Lausetüüpide analüüsist selgus, et pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamine on omane peamiselt relatiivlausele (11,8% relatiivpronoomenitest viitas elutule referendile), mida oli ka andmestikus kõige rohkem. Teiste lausetüüpide puhul on nähtuse kasutust äärmiselt vähe. Selle tulemuse põhjal sai teisele uurimisküsimusele püstitatud hüpotees kinnitust: eeldatigi, et pronoomenit *kes* kasutatakse kõige rohkem elutule referendile viitamiseks relatiivlausestes, sest grammatisatsiooniahelat arvestades võib nendes küsimarkeri tähendus olla kõige rohkem hägustunud. Lisaks leiti, et elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamisel eelistavad keelejuhid relatiivlause põhi pealauses selgelt sõnastada, võib-olla seetõttu, et tagada lausest arusaamine.

Käänete uurimisel oli hüpoteesina välja pakutud, et enim esineb elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamist siis, kui pronoomen on komitatiivis. Uuritud käänetest soodustabki nähtuse kasutust rohkelt komitatiiv (77,6% kõikidest komitatiivis pronoomenitest viitas elutule), kuid kõige rohkem on elutule referendile viitamist elatiivis pronoomeniga (elutule viitas 88,9% kõigist elatiivis pronoomenitest). Elatiivis elutud pronoomenid olid peamiselt materjali funktsioonis, komitatiivi elutud pronoomenid vahendi funktsioonis. Nominatiivi puhul võib aga spekuloida, et prototüüpne elututele referentidele pronoomeniga *mis* viitamine võib olla domineeriv isegi nendes murretes, kus pronoomenit *kes* kasutatakse muul juhul sagedasti.

8.2. Võrdlus sugulas- ja kontaktkeeltega

Siin peatükis on võrreldud seda, kuidas pronoomeni *kes* kasutus eesti murretes sarnaneb sugulas- ja kontaktkeelte pronoomenite kasutusega (nende keelte relatiiv-interrogatiivpronoomenite ülevaade on esitatud peatükis 5). See võrdlus annab ehk võimaluse välja selgitada, kas selline pronoomeni *kes* kasutus on juba keeles kaua eksisteerinud (ja seega võiks seda leida ka sugulaskeeltes) või on nähtus tulenenud hilisematest kontaktidest muude keeltega. Nii sugulas- kui ka kontaktkeelte uurimine annab võimaluse ka mõlemad neist variantidest välistada, sest võib-olla on see nähtus kujunenudki välja ainult Eesti alal.

Sugulaskeelte grammatikate uurimisel selgus, et kõikides läänemeresoome keeltes kasutatakse interrogatiivpronoomeneid sarnaselt – esinevad küsivad asesõnad ‘mis?’ ja ‘kes?’, millega saab viidata vastavalt elutule ja elusale.

Erinevus keelte vahel ilmnes aga relatiivpronoomeni kasutuses. Mitmes sugulaskeeles (isuri, karjala, vepsa) on muidu relatiivpronoomenid samad nagu eesti keeles, kuid pronoomenit ‘kumb’ kasutatakse üldise relatiivpronoomenina, millel on tähendused ‘kes’, ‘mis’ ja ‘kumb’. Nii on seda pronoomenit võimalik kasutada ka muudes kontekstides peale ainult kahele võimalikule referendile viitamise nagu eesti keeles. Samas on Kõpp (2004: 86) leidnud, et eesti vanemas kirjakeeles esines sarnane nähtus, kus pronoomen *kumb* toimis nii pronoomeni *kes* kui ka *mis* funktsioonis, millest võib ehk järeldada, et see nähtus on muidu läänemeresoome keeltele omane, kuid eesti kirjakeelest hääbunud.

Vadja keeles aga relatiivpronoomen ‘kes’ lausa puudub ja selle funktsiooni ning kasutusvaldkonna on täielikult üle võtnud pronoomen *kumpa* tähendusega ‘kes, mis, kumb’. Vadja keele pronoomeneid eesti murrete korpusest (EMK 2015) tähenduse järgi otsides tuleb tähendusele ‘mis’ vasteks 14 pronoomenit *kumpa* ja 217 pronoomenit *mikā*. Tähendusele ‘kes’ saab vasteks 22 pronoomenit *kumpa* ja 158 pronoomenit *tšen* ‘kes’. See kinnitab grammatikas kirjeldatud, et pronoomeniga *kumpa* saab viidata nii elusale kui ka elutule, kuid oluliselt rohkem kasutatakse ikkagi pronoomeneid, mis

elususe põhjal eristuvad. Samuti näitab korpuse otsing, et pronoomenit *tšen* kasutatakse suulises kõnes ka relatiivpronoomenina, seega ei ole relatiivpronoomen *kumpa* reaalses kasutuses siiski täielikult relatiivpronoomeni *tšen* funktsiooni üle võtnud.

Liivi keel oli ainus sugulaskeel, mille grammatikas oli pronoomenite *kes* ja *mis* elususest sõltumatut vaheldumist mainitud. Selle puhul oli välja pakutud läti keele mõju, sest läti keeles relatiivpronoomeneid elususe järgi ei valita. (Sellist vaheldumist aga eesti murrete korpuses (EMK 2015) ei esine – tähenduse ‘mis’ järgi otsides tulevad vasteks vaid pronoomenid *mis* ja *mingi*, tähenduse ‘kes’ järgi otsides ainult pronoomen *kis*. Võimalik, et korpuse koostamise hetkeks oli nähtus keelest kadunud.) Kuigi liivi keeles võib tõesti olla tegemist läti mõjuga, siis siinse eesti murrete uurimuse puhul on läti mõju kaheldav, sest elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamine Lõuna-Eestis peaaegu puudus. Samas on siiski võimalik, et läti mõju põhjendab kõrget elutule referendile viitamise osakaalu Häädemeeste murrakus läänemurdes, mis piirneb Lätiga.

Eesti murretes esinevale nähtusele ongi ehk kõige sarnasem liivi keele relatiivpronoomenite kasutus, kuid ka karjala interrogatiivpronoomen **ku* tähendustes ‘kes, mis, missugune’ on väga uuritava nähtuse sarnane.

Kuigi sugulaskeelte hulgas ei leidunud ühtki keelt, kus oleks järjekindlalt pronoomenit *kes* elutule referendile viitamiseks kasutatud, siis on selge, et teatud elususest sõltumatu varieerumine on olemas mitmes sugulaskeeles. See annab alust oletusele, et interrogatiivpronoomeni relatiivpronoomeniks kujunemise jooksul tekkisid läänemeresoome keeltes teatud lahknemised ja eesti keele (kuid võib-olla mitte ainult eesti keele) osade murrete puhul tähendas see siduvate asesõnade elususest sõltuva vaheldumise hägustumist.

Samas on oluline mainida, et pronoomenite kirjeldamiseks kasutati mitmel juhul kirjakeele grammatikaid ja osade sugulaskeelte puhul grammatikaid, mis põhinesid mingil kindlal keelevariandil. Nagu peatükis 4 selgus, siis eesti kirjakeele ülevaadetes sellise nähtuse esinemist ei ole mainitud ning ka murrete uurimises on sinne töö esimene põhjalik nähtuse käsitus. Keelekontaktid ei toimu aga (kirjalike) keelestandardite vahel, vaid siiski igapäevases (suulises) suhtluses, tüüpiliselt mitte-

standardsete keelevariantide vahel (Kortmann 2010: 851). Seega on võimalik, et samasugune elutule referendile pronoomeniga *kes* viitamine eksisteerib ka teiste keelte murretes või teistes keelevariantides ja on senimaani veel kirjeldamata.

Samuti tuleb rõhutada, et töös kasutati enamjaolt tänapäevast keelekasutust kirjeldavaid grammatikaid. Juba varem mainiti, et pronoomenite *kes* ja *mis* valik ei toimunud tänapäeva normide vastavalt isegi veel 20. sajandi alguses (Erelt 1996: 11), seega on võimalik, et ka teiste sugulaskeelte puhul toimus nende pronoomenite kindlate reeglite kujunemine alles hiljuti. Täpsema ülevaate jaoks peaks uurima keelekasutust enne 19. või 20. sajandit, kuid väiksemate keelte puhul ei pruugi selliseid akadeemilisi keelekirjeldusi üldse olla.

Kontaktkeelte puhul on samuti olukord üsna ühtlane: peamiselt kasutatakse küsivateks asesõnadeks selliseid sõnu, mida elususe põhjal eristatakse (teatud eranditega). Relatiivpronoomenid on keeltes erinevad: saksa keel kasutab relatiivpronoomenitena demonstratiivpronoomeneid, vene ja rootsi keeles on põhiliseks relatiivpronoomeniks vastavalt *который* ja *som*. Kõikide uuritud kontaktkeelte puhul ei tehta relatiivpronoomeni valikut elususe põhjal, vaid selle kasutus sõltub muudest tingimustest.

Läti keeles üldiselt ei eristata elususe põhjal ei interrogatiiv- ega relatiivpronoomeneid, aga nagu juba sai mainitud, siis läti mõju uuritud murretele, eelkõige põhjaeesti murderühma murretele tundub ebatõenäoline. Samamoodi saab ilmselt välistada vene keele mõju, sest kõige rohkem on vene kontakte olnud vahetult vene alaga piirnevates murrakutes Kagu-Eestis, Ida-Virumaal ja Põhja-Tartumaal (Must 2000: 581), aga kirde- ja Seto murdes ning idamurde idapoolsemates murrakutes oli pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist teistest murdealadest vähem või mitte üldse.

Ometi ei saa kindlalt väita, et teised keeled pole eesti relatiivpronoomenite kasutust mõjutanud. Näiteks on võimalik, et pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist Hiiumaal on mõjutanud rootsi keel, kus on kasutusel üks relatiivpronoomen nii elusale kui elutule viitamiseks. Seda järeldust oleks võinud toetada ka Evi Juhkami (2012: 468, 495) tähelepanek, et Harju-Madise murrakus kasutatakse pronoomenit *kes* elututele

referentidele viitamiseks, kuna Harju-Madise murrakuala on olnud üks eestirootsi kontaktaladest. Siinse töö andmestiku järgi aga viitas selles murrakus vaid 1,8% pronoomenitest *kes* elutule referendile.

Ka Saaremaal ja teistel saartel on olnud palju kontakte rootslastega (K. Pajusalu jt 2009: 123), kuid uuritav nähtus oli neis vähe levinud. Kõige rohkem leiduski pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamist Saaremaa läänekaldal Jāmaja, Kihelkonna ja Mustjala murrakutes, kus Meeli Sedriku (1999: 141) järgi on olnud peamine osa saare rootsi asustusest. Kuigi neis murrakutes oli nähtust enam kui Kesk- ja Ida-Saaremaal, kus nähtus täiesti puudus, oli seda seal siiski märksa vähem kui Hiiumaal. Sedrik väidab, et Saaremaal ei olnud selget rootslaste tuumala, nende asustus oli hajali ja seetõttu assimileerusid rootslased eestlastega suuremas osas juba 16. sajandi lõpuks. See teadmine võib seletada seda, miks Saaremaal ja Hiiumaal pronoomeni *kes* kasutus niivõrd palju erineb.

Samas puudusid selle uurimuse andmestikust mitmed Mandri-Eesti murrakud, milles on rohkelt eestirootsi mõjusid täheldatud, nagu näiteks Noarootsi, Vormsi, Risti ja Lääne-Nigula murrak (Ariste 1939: 5; Juhkam, Sepp 2000: 58), seega ei saa rootsi keele mõju pronoomeni *kes* kasutusele eestirootsi kontaktaladel selle töö põhjal täpselt hinnata.

Saksa keele mõju hindamine pronoomeni *kes* kasutusele on samuti keeruline, sest selle keele mõju on näha üle terve Eesti, aga senimaani ei ole varasemates uurimustes leitud tõendust selle kohta, et saksa mõju oleks olnud suurem mõnel murdealal ja väiksem teisel. Vaid geograafiliste ja ajalooliste faktide põhjal saab eeldada, et saksa keele mõju on olnud väikseim Seto alal, kus on olnud samal ajal tugev vene keele mõju. (Lindström 2017: 199) Samas on saksa keele relatiivpronoomenite süsteem, mis teeb valikut referendi grammatilise soo ja mitte elususe järgi, üpriski erinev eesti murrete relatiivpronoomenite kasutusest, seetõttu on raske nende vahele paralleele tõmmata.

Pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamine on levinud peaaegu igal pool üle Põhja-Eesti ja mujalgi, kuid üldiselt esineb see sagedamini üksikutes murrakutes, mida ümbritsevad nähtust tüüpiliselt mitte-kasutavad murrakud. Seega on tähtis arvestada võimalusega, et selle nähtuse tekkepõhjus võib olla erinev. Näiteks on võimalik, et

Hiiumaal on tegemist rootsi mõjuga, Häädemeeste murrakus läti mõjuga, teistes murrakutes mõne vana keelejoone säilimisega või keelesisese arenguga. Täpset nähtuse kujunemise põhjust on siin töös keeruline määrata.

Arvestades aga, et kontaktkeeltes viidati nii elusatele kui ka elututele referentidele sama(de) relatiivpronoomeni(te)ga, siis sellise mõju korral ei peaks ainult elusa pronoomeni *kes* kasutus murretes eesti kirjakeelest erinema, vaid ka elutu pronoomen *mis* peaks olema kasutusel elusatele referentidele viitamiseks. Järelikult tuleb kindlamate järelduste saamiseks uurida ka pronoomeni *mis* kasutust eesti murretes (täpsemalt sellest peatükis 9.2).

9. KOKKUVÕTE

Siinne magistritöö uuris pronoomeni *kes* kasutust eesti murretes. Kui tavaliselt kasutatakse eesti kirjakeeles pronoomenit *kes* elusale viitamiseks ja pronoomenit *mis* elutule viitamiseks, siis osades murretes võib esineda vastupidist olukorda, kus pronoomeniga *kes* viidatakse elutule ja pronoomeniga *mis* elusale. Töö eesmärk oli välja selgitada, kuidas pronoomenit *kes* erinevates murretes kasutatakse, mis määral ja millisel kujul see erineb kirjakeeles kasutatavast ning mis on sellist pronoomeni kasutust mõjutanud.

Uurimusküsimusi oli töö kolm. Esiteks sooviti leida need mured ja murrakud, kus uuritava nähtuse esinemine on sagedam kui mujal. Teiseks huvituti sellest, kuidas (või kas üldse) mõjutavad lausetüüp ning pronoomeni kääne pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamist. Viimaseks taheti välja selgitada, kuidas interrogatiiv-relatiivpronoomeneid kasutatakse sugulas- ning kontaktkeeltes ja kas need keeled on kuidagi uuritava nähtuse teket või esinemist eesti murretes mõjutanud.

Töö esimesed viis peatükki andsid ülevaate uurimuse teoreetilisest taustast: tutvustati murdesüntaksit ja korpuspõhist dialektoloogiat, elusust ja selle väljendumist eesti keeles, andmestikus esinenud lausetüüpe, pronoomenite *kes* ja *mis* valikut eesti keeles ning murretes ja küsivaid-siduvaidsesõnu sugulas- ning kontaktkeeltes. Kuuendas ja seitsmendas peatükis kirjeldati töös kasutatud materjali ning meetodeid. Kaheksas peatükk analüüsis pronoomeni kasutust kahes osas: esiti vaadeldi referendi elusust teiste uuritud tunnuste kontekstis (murre, murrak, lausetüüp ja kääne), teises osas võrreldi leitud tulemusi muude keelte interogatiiv-relatiivpronoomenite kirjeldustega.

9.1. Töö tulemused

Töö kolmele püstitatud uurimisküsimusele ja nendele vastavatele hüpoteesidele saadi analüüsi käigus järgnevad tulemused.

Esimesena sooviti teada, millistes murretes esineb sage pronoomeniga *kes* elututele referentidele viitamine. Hüpotees, et nähtust leidub rohkelt põhjaeesti murderühmas ja vähe lõunaeesti murderühmas, sai osaliselt kinnitust. Põhjaeesti murderühmas oli pronoomeniga *kes* elutule referendile viitamine harv vaid Saaremaal ning osades idamurde murrakutes. Lõunaeesti murderühmas sellist pronoomeni kasutust ei esinenud või esines harva. Lisaks selgus, et kõige rohkem viidatakse pronoomeniga *kes* elutule referendile rannamurdes.

Üldiselt ei olnud aga selles töös võimalik jaotada murdeid ja murrakuid sarnaselt sellele, kuidas neid on varasemates murdekirjeldustes teiste keelejoonte põhjal jaotatud. Kuigi nähtuse levialast sai üsna kindlalt välja jätta lõunaeesti murderühma, siis mingit selget levikuala muudes murderühmades ei tekkinud: esinesid üksikud murrakutegrupid üle terve Põhja-Eesti, kus nähtust sagedamini leidis. Mitmed murded ja murrakud, mis muidu keeleliselt kattuvad või vähemalt sarnanevad, olid selle nähtuse põhjal täiesti erinevad (nt ranna- ja kirdemurre).

Samas polegi mingit garantiid, et erinevad murded jagunevad täpselt samamoodi kõikide nähtuste puhul, sest isoglossid ei pea tegelikult kattuma (Szmrecsanyi 2014: 85). Samuti on murdekirjelduste jaotused siiski mingil määral üldistatud ja ei suuda alati kõikide murdenähtustega sobituda.

Teiseks prooviti välja selgitada, kas lausetüüp või pronoomeni *kes* kääne soodustab või mõjutab kuidagi elutule referendile viitamist. Lausetüüpide puhul oletati, et elutule referendile viitamine on kõige sagedam relatiivlauses, sest nende puhul võib küsimarkeri tähendus olla grammatiseerimise käigus kõige rohkem hägustunud. See hüpotees pidas ka paika, sest relatiivlauses oli 11,8% pronoomeniga *kes* viidatud referentidest elutud, kuid teiste lausetüüpide puhul elutud referendid peaaegu puudusid.

Samuti sai kinnitust hüpotees, et elutule referendile on sagedam, kui pronoomen *kes* on komitatiivis, mis väljendab vahendit. Lisaks järelalus analüüsist, et kõige rohkem soodustab elutule referendile viitamist elatiivis pronoomen *kes*. Sellisel juhul oli pronoomen peamiselt materjali funktsioonis. Elatiivi prototüüpne funktsioon on väljendada lähtekohta, kuid lähtekohale elutu pronoomeniga viitamine oli andmestikus väga harv, seega eelistatakse pronoomeniga *kes* ilmselt viidata nendele elututele referentidele, mis on kõneleja jaoks selgelt tajutavad ja mitte abstraktsed.

Viimaseks püüti leida seoseid pronoomeni *kes* kasutuses eesti murrete ja teiste keelte vahel. Vaadeldi nii sugulaskeelte (isuri, karjala, liivi, soome, vadj, vepsa) kui ka kontaktkeelte (läti, rootsi, saksa, vene) grammatikaid, et näha, kuidas neis on interrogatiiv- ja relatiivpronoomeneid kasutatud.

Sugulaskeelte hulgas ei olnud küll ühtki sellist keelt, kus oleks pidevalt pronoomenit 'kes' kasutatud elutule referendile viitamiseks, kuid mitmes keeles esines siiski teatud elususest sõltumatu varieerumine, näiteks liivi relatiivpronoomenite ja karjala interrogatiivpronoomeni **ku* puhul (kuigi üldiselt olid küsivad asesõnad selgelt elusale ja elutule viitavuse suhtes eristatud). Samuti oli paljudes sugulaskeeltes kasutusel relatiivpronoomen 'kumb' tähendustega 'kes, mis, kumb', millega sai viidata nii elusale kui ka elutule referendile. Ilmselt on läänemeresoome keeltes tekkinud interrogatiivpronoomeni relatiivpronoomeniks kujunemise jooksul teatud lahknemised selle osas, kuidas pronoomenit elususest sõltuvalt kasutada ja osade eesti murrete puhul on see tähendanud siduvate asesõnade tajutava elususe hägustumist.

Kontaktkeeli vaadeldes olid küll küsivad asesõnad üldiselt valitavad elususe järgi, kuid kõigis neis keeltes valitakse lausesse sobiv relatiivpronoomen muude tingimuste ja mitte elususe põhjal. Seetõttu ei saa välistada, et kontaktkeeled on pronoomeni *kes* kasutust murretes mõjutanud, näiteks rootsi keel Hiiumaa murrakuid, läti keel Lätiga piirnevaid murrakuid või saksa keel Põhja-Eesti murdeid üldiselt. Siiski ei saa siin töös kindlalt väita, et mõni kontaktkeeltest oleks uuritavat nähtust eesti murretes põhjustanud või selle kasutussagedust suurendanud.

9.2. Edasised uurimissuunad

Siinne töö andis põhjaliku ülevaate pronoomeni *kes* kasutamisest eesti murretes, kuid on selge, et täieliku pildi saamiseks pronoomenite vaheldumise kohta elususe põhjal oleks vaja sama detailselt analüüsida ka pronoomeni *mis* kasutust murretes. Ühelt poolt annaks selle pronoomeni uurimine võimaluse täpselt mõista, kuidas pronoomeneid *kes* ja *mis* kasutatakse ning nende vahel valikut tehakse. Teisalt vajaks pronoomen *mis* samasugust uuringut murretes ka ainult seetõttu, et varasemates ülevaadetes leidis piisavalt vihjeid, mille kohaselt kasutatakse seda pronoomenit samuti kirjakeelele vastupidiselt ehk elusale referendile viitamiseks.

Samuti on võimalik, et tervikliku ülevaate interrogatiiv-relatiivpronoomenite kasutusest ja nende elususest murretes saaks alles siis, kui uurimise alla võtta veel ka pronoomen *kumb*. Nagu eelnevast analüüsist selgus, ei ole sugulaskeeltes vahekord pronoomenite *mis*, *kes* ja *kumb* vahel päris nii selge kui eesti kirjakeeles. Mõnel juhul on pronoomen *kumb* asendanud pronoomeni *kes* funktsiooni, paljudel juhtudel sobis pronoomen *kumb* kasutamiseks nii tähenduses 'kumb' kui ka tähendustes 'kes, mis'. Kuigi kirjanduses sellekohast infot ei leidunud, ei saa siiski välistada, et ka eesti murretes funktsioneerib pronoomen *kumb* kirjakeelest erinevalt ja sugulaskeeltega sarnasemalt, eriti arvestades, et eesti vanemas kirjakeeles on sellist nähtust täheldatud. Selline kasutusvõimalus võiks teatud murrete puhul selgitada ka siinses töös uuritud nähtuse puudumist – näiteks kui mingis murdes kasutataks asesõna *kumb* tähendustes 'kes, mis, kumb', siis oleks elutule viitamiseks juba kaks pronoomenit (*mis* ja *kumb*) ja keelekasutajatel poleks justkui vajadust pronoomenit *kes* samuti elutule viitamiseks kasutada. See on aga loomulikult ainult spekulatsioon, mis vajaks lähemalt uurimist.

Lisaks jäi siin töös eraldi käsitlemata pronoomeni *kes* indefiniitne kasutus – nimelt leidis palju näitelauseid, kus oli küll kasutatud pronoomenit *kes*, kuid selle tähendus oli pigem 'keegi'. Sellistel puhkudel võiks samuti kirjakeele põhjal eeldada, et viidatakse elusatele referentidele, kuid põgus analüüs näitas, et ka siis võib esineda vastupidist olukorda, kus pronoomen *kes* saab endale tähenduse 'miski'. Kui võtta indefiniitselt

kasutatud küsivatele-siduvatele asesõnadele juurde ka päris indefiniitpronoomenid 'keegi' ja 'miski', oleks nende põhjal võimalik elususe väljendamist murretes veelgi täpsemalt kirjeldada.

LÜHENDID

Amb	Ambla murrak	Kos	Kose murrak
Avi	Avinurme murrak	Krl	Karula murrak
Hel	Helme murrak	Kuu	Kuusalu murrak (RAN)
Hlj	Haljala murrak (RAN)	Käi	Käina murrak
Hls	Halliste murrak	KÜS	küsilause
HMd	Harju-Madise murrak	LOETL	loetelulause
Hää	Häädemeeste murrak	LÄÄNE	läänemurre
IDA	idamurre	Mar	Martna murrak
INT	intervjueerija	Muh	Muhu murrak
Ise	Ida-Seto murrak	MULGI	Mulgi murre
Juu	Juuru murrak	MUU	muu lause
Jõh	Jõhvi murrak	Nõo	Nõo murrak
KAUDKÜS	kaudküsilause	Ote	Otepää murrak
KESK	keskmurre	Pal	Palamuse murrak
KJ	keelejuht	Pee	Peetri murrak
Kir	Kirbla murrak	Pha	Püha murrak
KIRDE	kirdemurre	Phl	Pühalepa murrak

Plv	Põlva murrak	SETO	Seto murre
PSe	Põhja-Seto murrak	SJn	Suure-Jaani murrak
Pst	Paistu murrak	TARTU	Tartu murre
Põi	Pöide murrak	Trm	Torma murrak
RANNA	rannamurre	Tõs	Tõstamaa murrak
Rei	Reigi murrak	VAKK	vana kirjakeele korpus
REL	relatiivlause	Vas	Vastseliina murrak
REL_TA	pealauseta relatiivlause	VJg	Viru-Jaagupi murrak
RET	retooriline küsilause	Võn	Võnnu murrak
Rid	Ridala murrak	VÕRU	Võru murre
SAARTE	saarte murre		

KIRJANDUS

Abdi, Hervé, Dominique Valentin 2007. Multiple Correspondence Analysis. – Encyclopedia of Measurement and Statistics. Volume 1. Thousand Oaks: Sage Publications, 651–657.

Alvre, Paul 1987. Soome-ugri keelte ajalooline grammatika I. Sõnaliigid. Arvu- ja käändekategooria. Teine trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Alvre, Paul 1992. Soome keele grammatika. Tallinn: Valgus.

Ariste, Paul 1939. Eesti-rootsi laensõnadest. Tartu: K. Mattiesen.

Ariste, Paul 1948. Vadja keele grammatika. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.

Biber jt 1998 = Biber, Douglas, Susan Conrad, Randi Reppen 1998. Corpus linguistics. Investigating language structure and use. Cambridge: Cambridge University Press.

Blokland, Rogier, Petar Kehayov 2010. Vene keele mõjust eesti keeles. Tagasivaateid ja perspektiive. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri, 1 (2), 35–54.

Chambers, Jack K., Peter Trudgill 1998. Dialectology. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.

EKG = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvia Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

EKI 2014 = Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaasi kihelkonnapiiride andmestik.

EKK = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti Keele Käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EMK 2015. Eesti murrete korpus; <http://www.keel.ut.ee/et/keelekogud/murdekorpus>. Vaadatud 19.05.2018.

Erelt, Mati 1996. Relative Words in Estonian Relative Clauses. – Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 4, 9–23.

Erelt, Mati 2004. Märkmeid eesti keele komplekslause kohta. – Keel ja Kirjandus 6, 401–413.

Erelt, Mati 2014. Eesti keele lauseõpetus. Komplekslause. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele osakond.

Erelt, Mati 2017a. Lauseliikmed. Öeldis. – Eesti keele süntaks. Eesti keele varamu III. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Erelt, Mati 2017b. Komplekslause. Liitlause. – Eesti keele süntaks. Eesti keele varamu III. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Greenacre, Michael 2007. Correspondence Analysis in Practice. Second Edition. Boca Raton: Chapman & Hall.

Heine, Bernd, Tania Kuteva 2006. The Changing Languages of Europe. Oxford: Oxford University Press.

Holmes, Philip, Ian Hinchliffe 2003. Swedish: A Comprehensive Grammar. Second Edition. London: Routledge.

Juhkam, Evi 1983. Rootsipärane objekt eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 3, 122–125.

Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. Läänemurde tekstid. Eesti murded VIII. Toim. Anu Haak. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Juhkam, Evi 2012. Harju-Madise murrak. Toim. Mari-Liis Kalvik, Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Karlsson, Fred 1999.** Finnish: An Essential Grammar. London: Routledge.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus.
- Kask, Arnold, Pauline Palmeos 1985.** Eesti keele grammatika II. Morfoloogia. Arv- ja asesõna. Kolmas trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
- Keem, Hella 1961.** Vanapäraseid objektireksioone Nõo murrakus. – Keel ja Kirjandus 9, 544–545.
- Keenan, Edward L., Bernard Comrie 1977.** Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. – Linguistic Inquiry Volume 8 Number 1, 63–99.
- Kettunen, Lauri 1943.** Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kittilä jt 2011 = Kittilä, Seppo, Katja Västi, Jussi Ylikoski 2011.** Introduction to case, animacy and semantic roles. – Case, Animacy and Semantic Roles. Toim. Seppo Kittilä, Katja Västi, Jussi Ylikoski. Amsterdam: John Benjamins.
- Klavan jt 2015 = Klavan, Jane, Maarja-Liisa Pilvik, Kristel Uihoaed 2015.** The Use of Multivariate Statistical Classification Models for Predicting Constructional Choice in Spoken, Non-Standard Varieties of Estonian. – SKY Journal of Linguistics 28, 187–224.
- Koit, Enn 1963.** Eitus saarte murdes – Nonaginta: Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks. Emakeele Seltsi toimetised 6. Toim. Paul Ariste. Tallinn, 136–147.
- Kortmann, Bernd 2010.** Areal Variation in Syntax. – Language and Space: Theories and Methods: An international handbook of linguistic variation. Toim. Peter Auer, Jürgen E. Schmidt. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 837–864.
- Kroeger, Paul R. 2005.** Analyzing Grammar: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
- Köpp, Kadri 2001.** Interrogatiiv-relatiivpronoomenid eesti vanemas kirjakeeles. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Köpp, Kadri 2004. Relatiivlausete põhijooned eesti vanemas kirjakeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Kährik, Aime 1990. Pronoomenid vepsa keele deklinatsioonisüsteemis. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Humanitaar- ja Ühiskonnateaduste Osakond.

Laanesoo, Kirsi 2012. Pööratud polaarsusega retoorilised küsimused argivestluses. – Keel ja Kirjandus 7, 499–517.

Laanesoo, Kirsi 2014. Direktiivsed *mis*- ja *mida*-küsilauseid suulises suhtluses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 59, 103–126.

Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Lindström, Liina 1997. Eitus Võru murde suulises kõnes. – Läänemeresoome lõunapiir. Võro Instituudi toimõtisõq 1. Toim. Karl Pajusalu, Jüva Sullõv, 143–154.

Lindström, Liina 2004. Verbi asend eesti kõrvallauses. Relatiivlauseid. – Keel ja Kirjandus 6, 414–429.

Lindström jt 2009 = Lindström, Liina, Mervi Kalmus, Anneliis Klaus, Liisi Bakhoff, Karl Pajusalu 2009. Ainsuse 1. isikule viitamine eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54, 159–185.

Lindström, Liina 2015. Subjecthood of the agent argument in Estonian passive constructions. – Subjects in Constructions – Canonical and Non-Canonical. Toim. Marja-Liisa Helasvuo, Tuomas Huomo. Amsterdam: John Benjamins.

Lindström jt 2015 = Lindström, Liina, Maarja-Liisa Pilvik, Mirjam Ruutma, Kristel Uihoaed 2015. Mineviku liitaegade kasutusest eesti murretes keelekontaktide valguses. – Võro Instituudi toimõndusõq 29, 39–70.

Lindström, Liina 2017. Partitive subjects in Estonian dialects. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 8 (2), 191–231.

Lindström, Liina, Kristel Uihoaed 2017. Syntactic variation in ‘need’-constructions in Estonian dialects. – *Nordic Journal of Linguistics* 40 (3), 313–349.

Lindström jt 2018 = Lindström, Liina, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado 2018. Nimetamiskonstruktsioonid eesti murretes: murdeerinevused või suuline süntaks? – *Mäetagused* 70, 91–126.

Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Eesti murded VII. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Ludovic jt 1998 = Lebart, Ludovic, André Salem, Lisette Berry 1998. Exploring Textual Data. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Mets, Mari 2010. Suhtlusvõrgustikud reaajas: võru künekeele varieerumine kahes Võrumaa külas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Metslang, Helle 1981. Küsilause eesti keeles. Tallinn: Valgus.

Metslang, Helle 2017. Lause kommunikatiivne struktuur ja süntaktilised protsessid. Kommunikatiivsed lausetüübid. – Eesti keele süntaks. Eesti keele varamu III. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Metslang jt 2017 = Metslang, Helle, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Anni Jürine, Kirsi Laanesoo, David Ogren 2017. Artikkel õnnesoovidega. Komitatiivi funktsioonidest eri aegade ja registrite eesti kirjakeeles. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 8 (1), 149–178.

Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Tallinn: Valgus.

Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Neetar, Helmi 1963. Ühest aluse ja öeldise ühildumise juhust eesti murretes. – *Nonaginta. Emakeele Seltsi toimetised* 6. Tallinn, 217–223.

Neetar, Helmi 1964. Aluse ja öeldise ühildumist mõjutavatest teguritest eesti murretes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 10. Tallinn, 151–166.

Neetar, Helmi 1965. Aluse ja öeldise ühildumise seaduspärasustest eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 1, 25–29.

Nirvi, Ruben E. 1971. Inkeröismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Nurkse, Rein 1937. Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. – Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 30. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus.

Pajusalu, Karl 1989. Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfoloogiast. – Keel ja Kirjandus 3, 142–149.

Pajusalu, Karl 1996. Multiple linguistic contacts in South Estonian variation of verb inflection in Karksi. Turku: Turun yliopisto.

Pajusalu jt 2009 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll ja Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. 2., täiendatud trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu, Renate 1997. Eesti pronoomenid I. Ühiskeelee *see, too* ja *tema/ta* (järg). – Keel ja Kirjandus 2, 106–115.

Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu, Renate 2015. Võro demonstratives: changing or disappearing? – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 6 (2), 167–190.

Pajusalu, Renate 2017. Viiteseosed. – Eesti keele süntaks. Eesti keele varamu III. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Palmeos, Paula 1962. Karjala Valdai murrak. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

Parring jt 1997 = Parring, Anne-Mai, Mare Vähi, Ene Käärrik 1997. Statistilise andmetöötluse algõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Pikver, Ann 1988. Eesti relatiivlausest keeletüpoloogilisel taustal. – Keel ja Kirjandus 7, 392–397.

Pilvik, Maarja-Liisa 2016. Olema + Vmine konstruksioonid eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 6, 429–446.

Pilvik, Maarja-Liisa 2017. Deverbil -mine action nominals in the Estonian Dialect Corpus – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 8 (2), 295–326.

Pook, Hanna 2016. Sageduste standardiseerimise mõju korrespondentsanalüüsi tulemustele eesti murretes esinevate elatiivi funktsioonide näitel. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Porkka, Volari 1885. Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors: J. C. Frenckell & Sohn.

Praulīņš, Dace 2012. Latvian. An Essential Grammar. Oxon: Routledge.

Pärna, Kalev 1993. Correspondence Analysis: An Introduction and Some Examples. Stockholm: Stockholm University, Department of Statistics.

R Core Team 2017. R: A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria.

Rumm, Andra 2015. Avatud küsimused suulises argivestluses. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Ruutma jt 2016 = Ruutma, Mirjam, Aki-Juhani Kyröläinen, Maarja-Liisa Pilvik, Kristel Uihoaed 2016. Ambipositsioonide morfosüntaktilise varieerumise kirjeldusi kvantitatiivsete profiilide abil. – Keel ja Kirjandus 2, 92–113.

Sang, Joel 1974. Eitavad laused Kihnu murrakus. Diplomitöö. Tartu: Tartu Riikliku Ülikool eesti keele kateeder.

Sang, Joel 1975. Eitus Kihnu murrakus. – Keel ja Kirjandus 3, 155–162.

Sedrik, Meeli 1999. Hiiu murrakute kontaktidest eestirootsi murretega. Taustast. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemersoome perifeeriad. Võro Instituudi toimõtiseq 6. Toim. Karl Pajusalu ja Tõnu Tender, 140–151.

Sjögren, Andreas Johan 1861. Livische Grammatik nebst Sprachproben. Band II. Theil I. St. Peterburg.

Szmrecsanyi, Benedikt 2013. Grammatical Variation in British English Dialects. Cambridge: Cambridge University Press.

Szmrecsanyi, Benedikt 2014. Methods and objectives in contemporary dialectology. – Contemporary approaches to dialectology: The area of North, Northwest Russian and Belarusian vernaculars. Bergen: Department of Foreign Languages, University of Bergen, 81–92.

Tammsaare, Anton Hansen 1981 [1926]. Tõde ja õigus I. Kogutud teosed 6. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tanning, Salme 2004. Karksi murrak. Toim. Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Teder, Eve 2000. Saksa keele grammatika. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Ilo.

Timberlake, Alan 2004. A Reference Grammar of Russian. New York: Cambridge University Press.

Tooding, Liina-Mai 2015. Andmete analüüs ja tõlgendamine sotsiaalteadustes. Teine, täiendatud väljaanne. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tuldava, Juhan 1993. Rootsi keele grammatika. Neljas trükk. Tartu: Tartu Ülikool.

Uihoaed, Kristel 2013. Verbiühendid eesti murretes. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Uihoaed, Kristel, Liina Lindström 2014. Murrete lauseehitus ja selle uurimine. – Oma Keel 1, 12–21.

Univere, Aili 1996. Idamurde tekstid. Eesti murded IV. Toim. Mari Must ja Valdek Pall. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012. Līvõkīel-ēstikīel-leṭkīel sōnārōntōz. Tartu: Tartu Ülikool.

Wade, Terence 2011. A Comprehensive Russian Grammar. Third Edition. UK: Wiley-Blackwell.

Whaley, Lindsay J. 1997. Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language. Thousand Oaks: Sage Publications.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 [1875]. Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask, toim: Ellen Niit. Tallinn: Eesti teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Wightwick, Christopher 2007. Saksa keele grammatika. Tallinn: TEA.

Yamamoto, Mutsumi 1999. Animacy and reference. Amsterdam: John Benjamins.

THE USE OF THE PRONOUN *KES* ‘WHO’ IN ESTONIAN DIALECTS.

SUMMARY

This master’s thesis examined the way the pronoun *kes* ‘who’ is used in Estonian dialects. While there is a clear distinction between pronouns *kes* ‘who’ and *mis* ‘what’ in standard Estonian (*kes* is used to refer to animate entities and *mis* is used for inanimate entities), then in Estonian dialects these two pronouns can behave in opposite ways: *kes* can sometimes refer to inanimate and *mis* to animate entities.

The aim of this thesis was to determine which Estonian dialects use the pronoun *kes* to refer to inanimate entities, how frequently and in which forms this feature exists and what has caused this behaviour in the dialects. The data for this analysis was obtained from the morphologically annotated Corpus of Estonian Dialects, which at the time of the research contained 967 639 words of text from all ten Estonian dialects (the map of these dialects is presented on Figure 1).

Firstly, different dialects and subdialects were compared in terms of how frequently inanimate entities were referred to by the pronoun *kes*. It was hypothesised that this feature is most prominent in the North-Estonian dialect group and infrequent in the South-Estonian dialect group. This hypothesis was mostly correct – in the North-Estonian dialect group referring to inanimate entities with the pronoun *kes* was only uncommon on the island of Saaremaa and in some Eastern dialect subdialects. The feature was also infrequent in the South-Estonian dialect group. However, referring to inanimate entities with the pronoun *kes* was most prominent in the Coastal dialect, with 17% of all the referred entities in that dialect being inanimate.

Secondly, referred entity’s animacy was examined in the context of the sentence type and the case of the pronoun. The hypothesis was that referring to inanimate objects would be most frequent if *kes* was a relative pronoun, because in that case its meaning has most likely become much less distinct during the grammaticalisation process (in comparison with the interrogative pronoun). This hypothesis turned out to be correct:

relative clauses included the highest percentage (11,8%) of inanimate entities that were referred to by the pronoun *kes*, while other sentence types had barely any instances of the same feature.

Third hypothesis presumed that the pronoun *kes* is used to refer to inanimate entities when the pronoun is in the comitative case, where it semantically expresses an instrument. This was also confirmed: 77,6% of all the entities that were referred to by the pronoun *kes* were inanimate (in comparison there were only 2,9% of inanimate entities used with the nominative pronoun). In addition, the highest percentage of inanimate references were used when the pronoun was in the elative case (88,9%).

Lastly the thesis tried to find connections between the use of the pronoun *kes* in Estonian dialects and other languages. Different grammars for the Balto-Finnic (Finnish, Ingrian, Karelian, Livonian, Vepsian and Votic) and the contact languages (German, Latvian, Russian and Swedish) were examined to find out how these languages use interrogative and relative pronouns.

Though there were no cognate languages where the counterpart of Estonian pronoun *kes* ‘who’ was consistently used to refer to inanimate entities, there definitely were a few languages that had some pronoun variation that didn’t depend on the animacy of the referent, for example with Livonian relative pronouns and Karelian interrogative pronoun **ku* (even though generally animacy was clearly distinguished with interrogative pronouns). A lot of cognate languages also used the counterpart of Estonian relative pronoun *kumb* ‘which’ in the meanings of ‘who, what, which’ and it was used to refer to both animate and inanimate entities. It is possible that during the development of the interrogative pronoun into the relative pronoun in the Balto-Finnic languages there were some divergences between languages in regards to how to choose between these pronouns. This probably meant that for some Estonian dialects the relative pronouns were not that clearly perceived as animate or inanimate anymore.

Looking at all the contact languages it appeared that even though the choice of the interrogative pronouns was mostly based on the animacy of the referent, the choice of the relative pronouns depended on other conditions. It is not possible to rule out that

some of these languages might have influenced the use of the pronoun *kes* for referring to inanimate entities, but this research was unable to make any definite conclusions as to if or how contact languages have affected the appearance of this feature in Estonian dialects.

This thesis gave a thorough overview of how the pronoun *kes* is used in Estonian dialects, but in order to get a comprehensive picture of how interrogative and relative pronouns are chosen in the dialects in regards to the referred entity's animacy, the author suggests to examine the pronouns *mis* and *kumb* in more detail as well. That research might explain why exactly *kes* is used to refer to inanimate entities in some dialects and not in others, especially if these differing dialects are usually grouped together based on other features. The author also proposes that since some of the analysed relative and interrogative pronouns were used in the meaning of indefinite pronouns 'keegi' and 'miski', it would be wise to include these two indefinite pronouns into the further research as well.

LISAD

Lisa 1. Töös kasutatud korpuse XML-tekstifailide sagedused murrakuti

murre	murrak	tekstide arv	murrak	tekstide arv	Σ
IDA	Avinurme	3	Palamuse	6	23
	Kodavere	6	Torma	7	
KESK	Ambla	4	Pilistvere	4	47
	Harju-Madise	5	Põltsamaa	7	
	Juuru	5	Suure-Jaani	3	
	Keila	5	Viru-Jaagupi	3	
	Kose	4	Väike-Maarja	1	
	Peetri	4	Äksi	2	
KIRDE	Iisaku	3	Lüganuse	6	18
	Jõhvi	5	Vaivara	4	
LÄÄNE	Häädemeeste	6	Pärnu-Jaagupi	2	62
	Kirbla	1	Ridala	4	
	Kullamaa	14	Tori	2	
	Martna	9	Tõstamaa	9	
	Mihkli	6	Varbla	3	
	Märjamaa	1	Vändra	5	
MULGI	Helme	2	Paistu	5	20
	Halliste	1	Tarvastu	6	
	Karksi	6			

murre	murrak	tekstide arv	murrak	tekstide arv	Σ
RANNA	Haljala	3	Kuusalu	5	18
	Jõelähtme	7	Viru-Nigula	3	
SAARTE	Anseküla	9	Muhu	6	66
	Emmaste	4	Mustjala	7	
	Jaani	1	Püha	5	
	Jämaja	4	Pühalepa	4	
	Kihelkonna	6	Põide	2	
	Kihnu	7	Reigi	3	
	Karja	1	Valjala	1	
	Käina	6			
SETO	Ida-Seto	4	Põhja-Seto	7	16
	Lõuna-Seto	5			
TARTU	Kambja	4	Rõngu	5	24
	Nõo	6	Võnnu	4	
	Otepää	5			
VÕRU	Hargla	6	Räpina	3	36
	Karula	5	Urvaste	1	
	Põlva	7	Vastseliina	10	
	Rõuge	4			

Lisa 2. Referendi elususe sagedused ja elutuse osakaalud murrakuti

murre	murrak	elus	elutu	Σ	elutuse %
IDA	Avinurme	24	6	30	20
	Kodavere	41	4	45	8,9
	Palamuse	68	16	84	19,1
	Torma	33	2	35	5,7

murre	murrak	elus	elutu	Σ	elutuse %
KESK	Ambla	31	5	36	13,9
	Harju-Madise	54	1	55	1,8
	Juuru	17	15	32	46,9
	Keila	16	4	20	20
	Kose	26	4	30	13,3
	Peetri	29	5	34	14,7
	Pilistvere	33	2	35	5,7
	Põltsamaa	56	6	62	9,7
	Suure-Jaani	16	3	19	15,8
	Viru-Jaagupi	12	1	13	7,7
	Väike-Maarja	6	1	7	14,3
	Äksi	9	2	11	18,2
KIRDE	Iisaku	25	2	27	7,4
	Jõhvi	58	1	59	1,7
	Lüganuse	21		21	0
	Vaivara	33	1	34	2,9
LÄÄNE	Häädemeeste	16	6	22	27,3
	Kirbla	5		5	0
	Kullamaa	102	15	117	12,8
	Martna	77	13	90	14,4
	Mihkli	22	6	28	21,4
	Märjamaa	26		26	0
	Pärnu-Jaagupi	14	3	17	17,6
	Ridala	31	4	35	11,4
	Tori	7	1	8	12,5
	Tõstamaa	61	9	70	12,9
	Varbla	17	3	20	15
	Vändra	44	7	51	13,7

murre	murrak	elus	elutu	Σ	elutuse %
MULGI	Helme	11	1	12	8,3
	Halliste	8		8	0
	Karksi	50	3	53	5,7
	Paistu	34	10	44	22,7
	Tarvastu	43	1	44	2,3
RANNA	Haljala	31	11	42	26,2
	Jõelähtme	47	13	60	21,8
	Kuusalu	39		39	0
	Viru-Nigula	30	6	36	16,7
SAARTE	Anseküla	25		25	0
	Emmaste	35	1	36	2,8
	Jaani	2		2	0
	Jämaja	71	1	72	1,4
	Kihelkonna	48	1	49	2
	Kihnu	45		45	0
	Karja	9		9	0
	Käina	45	18	63	28,6
	Muhu	50		50	0
	Mustjala	46	1	47	2,1
	Püha	28		28	0
	Pühalepa	51	10	61	16,4
	Pöide	27		27	0
	Reigi	17	3	20	15
	Valjala	3		3	0
SETO	Ida-Seto	58		58	0
	Lõuna-Seto	47		47	0
	Põhja-Seto	41		41	0

murre	murrak	elus	elutu	Σ	elutuse %
TARTU	Kambja	17	1	18	5,6
	Nõo	34	1	35	2,9
	Otepää	13	1	14	7,1
	Rõngu	43		43	0
	Võnnu	34	6	40	15
VÕRU	Hargla	62	1	63	1,6
	Karula	43	2	45	4,4
	Põlva	78	2	80	2,5
	Rõuge	60	1	61	1,6
	Räpina	28	1	29	3,5
	Urvaste	2		2	0
	Vastseliina	31	1	32	3,1
Σ		2416	245	2661	9,2

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Hanna Pook (sünnikuupäev 10.03.1994),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Pronoomeni *kes* kasutusest eesti murretes“, mille juhendaja on Liina Lindström,
  - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 21.05.2018